EMIL DUMEA

ORIENTUL CREȘTIN

(Istorie și spiritualitate)

Iași 2016

Prezentare generală

Oricare ar fi diferențele etnice, politice, culturale prin care se deosebesc comunitățile creștine orientale de cele occidentale, toate acestea sunt unite de o credință comună. Punctul de plecare al dezbaterii care a opus Biserica latină Bisericilor din Orient, a fost Constantinopolul, Nouă Romă, ctitorit de împăratul Constantin, care a transferat Roma de pe Tibru pe malul european al Bosforului și a făcut din noul oraș capitala Imperiului universal.

Între vechea și noua Romă, ambele fidele unei credințe comune, deosebirile au condus la ostilitate. De o parte și de cealaltă, intransigențele au fost exacerbate din cauza ignoranței și a fanatismului. Catastrofele care au urmat nu au fost doar de natură religioasă. În ceea ce privește Biserica latină, au existat numeroase neînțelegeri. Un exemplu modest ar putea ilustra mai bine mentalitatea predominantă. Pentru mulți creștini catolici era și poate încă mai este actuală convingerea că va veni un timp când limba și credința Romei, vor fi atât pentru Orient, cât și pentru Occident, unicul mod de unitate și de regenerare a creștinătății. Limba latină nu a fost acceptată niciodată de creștinii din Orient. Răspunzând semnalelor venite din Orientul creștin și supunându-se deciziilor pontifilor romani, personalități luminate au efectuat de-a lungul timpului o revizuire a valorilor, a cărei rezultate s-au făcut deja simțite. Printre beneficiile noii situații, se numără și imposibilitatea ca dintre doi interlocutori unul să fie socotit în mod sistematic eretic de către celălalt.

Comunitatea creștinilor din Orient își practică într-un mod diferit religia față de Occident, chiar și în prezent, iar printre teologii săi sunt și mulți laici bine pregătiți. Creștinului oriental îi place să achiziționeze obiecte bisericești, în special lumânări. El participă la serviciul religios numit Liturghie și nu așteaptă totdeauna sfârșitul ca să iasă din biserică. Practică puțin sacramentele, dar când o face, îndeosebi de Paști, postește cu strictețe. De altfel, ține să primească Euharistia sub formă de pâine fermentată, și când i se spune de o eventuală inter

comuniune între catolici şi ortodocşi, răspunde că i-ar fi silă să primească pâinea nefermentată a latinilor, pâinea diavolului, cum i s-a zis când era copil. Evlavia de care dă dovadă este simplă, mai ignorantă decât cea a latinilor, se complace bucuros în literaturi edificatoare, care promovează miracolele. Şi îndeosebi, oricare ar fi situaţia şi cultura sa, el este un devotat al icoanelor sfinte, care sunt pentru el mai mult decât nişte imagini. În exces, acest fel de manifestări devin o superstiţie. Dar sub o forma rezonabilă, devoţiunea faţă de icoane reprezintă unul dintre punctele particulare şi incontestabile ale evlaviei. După ceremonialul Liturghiei, celebrantul venerează solemn icoanele din biserică. Cultul sfintelor imagini, încărcate de o putere aproape sacramentală şi de o istorie eroică, este manifestarea cea mai originală a pietăţii ortodoxe. Acest capitol este esenţial şi nu ar trebui neglijat pentru cine vrea să înţeleagă Ortodoxismul.

Cunoaşterea vieţii călugărilor este indispensabilă dacă vrem să pătrundem în psihologia religioasă a Orientului creştin. Această masă considerabilă, majoritar laică, dar dedicată prin vot contemplaţiei, are în viaţa bisericii din Orient o pondere particulară. Se distinge între ei o elită cultivată, a cărei formaţie intelectuală a fost dobândită, de obicei, înainte de a intra în mănăstire.

Din această elită fac parte egumeni, patriarhi, episcopi, teologi, importanţi autori spirituali şi egumeni. Există mai ales mulţimea batalioanelor fără grad. Credinţa lor este simplă şi hrănită îndeosebi cu exemple şi povestiri edificatoare. Dar această credinţă arzătoare, apropiată de cea a poporului din care au venit în mare număr se bucură de un prestigiu incontestabil. Ei au luptat cu distrugătorii de icoane disprețuind total insulta, persecuţia şi moartea şi au ieşit victorioşi. Printre aceştia se remarcă asceţii mai vârstnici, înţelepţi duhovniceşte, dăruiţi contemplaţiei şi experţi în cunoaşterea sufletelor. Un loc cu o mare încărcătură spirituală pentru aceştia este reprezentat de Muntele Sfânt din peninsula Athos.

Odată descrisă ascensiunea religioasă a lumii dominată de noua Romă, trebuie amintite prăbuşirile provocate de catastrofa care a pus capăt Imperiului Bizantin: cucerirea

capitalei de către turci. Cunoscut la modul general, evenimentul marchează, după convenția istorică, sfârșitul Evului Mediu, dar nu sfârșitul unei lumi religioase, ci acela al strălucirii sale. Ortodoxia, în mare parte, intrase în captivitate. Islamul ținea sub dominația sa toată Peninsula Balcanică, Serbia, Bulgaria, Moldova și Tara Românească și rămășițele Bizanțului. Această stare de constrângere a ortodoxiei va dura până la primele răscoale ale populațiilor din Balcani la începutul secolului al XIX-lea.

Săvârșită în 988 prin convertirea marelui prinț Vladimir din Kiev, intrarea Rusiei în creștinism a fost pregătită cu un secol înainte. Ciril și Metodiu, doi călugări frați născuți în regiunea Salonic unde se vorbea un dialect slav, au fost trimiși în misiune la moravi (Cehoslovacia) de patriarhul Foție. Pentru nevoile apostolatului lor, ei au pus la punct un alfabet care trebuia să facă din slavonă o limbă a Bisericii și a culturii. Sprijiniți la început de papa, succesul lor a fost ruinat de episcopatul latin din mărcile germane (episcopatul de la hotar). Au avut loc neînțelegeri din cauza limbilor vorbite și a influențelor existente, după care moravii au trecut la latinism. Lucrarea celor doi frați a început să se dezvolte într-un fel neașteptat: sârbii, bulgarii, rușii, toți vorbind sau înțelegând slavona, au trecut la creștinismul predicat într-o limbă îmbogățită, dar totdeauna în referință la orașul-mamă al Constantinopolului. Transmis de Bulgaria spre vest și de Bizanț spre sud, creștinismul, practicat mai întâi la Kiev, a câștigat întreaga Rusie. În această lucrare de transmitere a noii credințe, călugării au avut rolul cel mai eficace.

Amenințată la Bizanț, crucea a fost menținută la înălțime în întreaga Rusie. De-a lungul unei dinastii inaugurată la mijlocul secolului al IX-lea și prelungită până la începutul secolului al XVII-lea, prinții și țarii ruso-varegi, veniți din Scandinavia, au reușit să unească pământurile rusești între niște granițe care au rămas aproape neschimbate. Convertiți la creștinism în forma sa bizantină, religia fiind consecința cuceririi, popoarele unite deveneau în același timp ortodoxe. Relațiile cu Bizanțul au fost statornice până în momentul când

Moscova, după căderea celei de a doua Rome, se proclamă ca a treia Romă, sub vulturul cu două capete.

În Sfânta Rusie, instituția monastică a fost în primul plan al sfințeniei și civilizației. Atunci, masele considerabile își aveau laici evlavioși cu totul ignoranți, însă elitele spirituale au fost în felul lor o reflectare a monahismului grec. În special pelerinajul la Sfântul Munte al Athosului incita toată această lume evlavioasă să se adape la izvoarele sfințeniei curate ale vechilor Părinți. De altfel, rușii aveau aici o mănăstire celebră și colonii în plină dezvoltare.

Monahismul rus oferă tabloul unor mentalități opuse care se regăsesc în multe din societățile călugărești. Unii, în căutarea unei desăvârșiri riguroase, revendică odată cu practicarea sărăciei integrale, eliberarea de orice legătură cu lumea și o mare libertate în împlinirea vocației lor. Alții, mai atrași de orașe, organizează comunitățile lor în structuri instituționale în care disciplina colectivă reglementează viața religioasă a indivizilor în cele mai mici detalii. Acest tip de mănăstiri, de mare anvergură și adeseori de o mare bogăție și influență, vor practica uneori față de autorități o atitudine de supunere convenabilă, ceea ce era un evident pericol pentru compromisuri. La Athos, mănăstirea rusească a Sfântului Pantelimon copleșită cu favoruri de autorități, avea la un moment dat 2.000 de călugări și 700 de servitori.

Oricare ar fi diferența de asceze, un călugăr credincios, savant sau ignorant, este totdeauna un personaj important în cosmosul creștinătății. Dostoievski l-a amintit profetic în „Frații Karamazov": „Aceștia sunt călugării, acești blânzi, acești transfigurați de singurătate și de rugăciune, care vor salva poate încă o dată pământul rusesc, căci într-adevăr ei sunt gata în tăcere pentru ziua, ora, luna și anul". În singurătatea lor, ei păstrează imaginea lui Cristos, asemănătoare și intactă, în puritatea adevărului divin pe care ni l-au transmis primii Părinți, apostolii și martirii. La momentul potrivit, asceții din Orient vor descoperi lumii șovăitoare adevărul.

În perioada cât Bizanțul se afla sub dominația turcilor, două fapte sunt demne de menționat. Mai întâi, este mesajul pe

care savanții greci, fugind din capitala lor profanată, l-au adus în Occident împreună cu tezaurele înțelepciunii antice. Asupra acestui punct au fost aduse precizări: când, în jurul anului 1453, savanții greci au emigrat în Italia, nu au fost primii ajunși acolo; existau predecesori. Pe de altă parte, un număr de italieni călătoriseră din Toscana la Cornul de Aur, de unde aduseseră cărți și știință.

Al doilea punct care trebuie reținut este supraviețuirea ortodoxiei și a ideologiei bizantine sub regimul turc. În condiții de viață dificile, popoarele slave și grecești au rămas fidele credinței lor timp de mai bine de patru sute de ani. Odată cu insurecția, libertatea reapăru din nou și, odată cu ea, ortodoxia ieși din întuneric pentru a se arăta neschimbată și totdeauna sănătoasă, în diversitatea Bisericilor locale constituite după jumătatea secolului al XIX-lea. La Roma, în bazilica sfântului Petru, patriarhul Athenagoras I a dat mărturie despre aceasta atunci când a împărtășit cu evlavie agapa fără să latinizeze.

Capitolul I

LUMEA PALATULUI IMPERIAL ŞI A PATRIARHULUI

Imperiul roman divizat

Procesul istoric care a dat Imperiului bizantin trăsăturile sale definitive este destul de lung. Pentru bizantini, imperiul lor nu este decât continuarea imperiului roman al Augustilor, *continuatio Imperii Romani*. Aceasta a fost ideea lui Constantin, când în anul 324 a mutat capitala imperiului de pe malurile Tibrului pe malul Bosforului.

Bizanțul[1] s-a născut sub numele de Constantinopol (orașul lui Constantin), dar era prematur încă să fie recunoscut ca o personalitate istorică. Șaptezeci de ani mai târziu, împăratul Teodosiu I moare (395) și lasă imperiul împărțit în Pars Occidentalis și Pars Orientalis. Această împărțire nu reprezenta însă o separare. Suveranul părții orientale era monarhul absolut al unui imperiu ale cărui instituții rămâneau romane, dar în care religia creștină căpăta din ce în ce mai multă importanță. Cu privire la partea occidentală, contrastul este evident. Mai sărac, mai puțin populat, fără marile cetăți care sunt martori și centre de prosperitate, Occidentul este destinat a se fărâmița sub efectele pătrunderii populațiilor germanice. În 476, la Ravena, șeful barbar Odoacru depune pe ultimul împărat, Romulus Augustulus. Începând cu această dată nu mai există un imperiu al Occidentului. Cel din Orient, mai coerent în ciuda numeroaselor popoare care-l compun, bogat în bunuri, în oameni, în comerț și în cetăți, se va putea apăra mai bine împotriva barbarilor. Neavând putere să-i învingă întotdeauna,

[1]BĂBUȘ, E., *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, București 2003.

îi va devia (pe vizigoții ostrogoți), îi va asimila (pe slavi), sau îi va menține la distanță de capitală (pe arabi), formând astfel în fața Orientului, pentru secole, pavăza care va păzi creștinătatea de Islam.

În prima jumătate a secolului al VI-lea, împăratul Iustinian († 565) nu se va mulțumi să fie continuatorul Romei, cum a voit să fie Constantin, ci reînnoitorul Imperiului (*Renovatio Imperii*). Dar victoriile sale au rămas fără rezultat: Mediterana încetase să fie în întregime romană. Eșecul împăratului repunea partea orientală chiar în poziția sa de viitor. Numeroase fapte au contribuit la aceasta. Constantinopolul se desemna și minunea Mediteranei prin frumusețea edificiilor sale, bogăția și activitățile sale. Reşedința patriarhului său era cea mai puternică din lumea religioasă. Reglementarea dreptului, administrarea funcționarilor, reorganizarea armatei, marcau începutul unei tradiții. Statul lui Iustinian n-a fost decât o soluție intermediară într-un proces de transformare mai vast care trebuia să culmineze în secolele VII-VIII. Dar Renovatio Imperii a sa, fundament al unei noi forme de imperiu și de putere imperială, va inaugura propriu-zis istoria bizantină.

Iustinian ajunse, după un număr de eșecuri, la dinastia împăraților heraclizi (Heracliu, 610-641). Când arabii vor lua imperiului Egiptul, Palestina, Siria, Mesopotamia, Armenia, și vor reduce hegemonia sa în Mediterana, Bizanțul nu va mai avea decât o parte din Balcani și Anatolia. Dar aceste două blocuri, formând o masă în Europa și Asia, vor păstra o coeziune durabilă. Heraclizii vor ști să se organizeze militar și administrativ. Secolul al VII-lea marchează sfârșitul procesului inaugurat de Constantin în momentul fondării orașului. Bizanțul este de acum o monarhie orientală și romană puternic centralizată, profund creștină, centrată pe domeniul grec. Fapt remarcabil: când Heracliu a distrus imperiul perșilor, el a luat suveranilor sasanizi titlul lor de Mare Rege.

Naşterea Constantinopolului

Iniţiatorul acestui nou capitol al istoriei, Constantin cel Mare, este un personaj enigmatic. Stăpân al imperiului din Occident în 312, după victoria sa asupra uzurpatorului Maxenţiu aproape de Podul Milvius la porţile Romei, împăratul lumii, *totius orbis imperator* în 324, după ce-l învinsese pe Liciniu, August al Occidentului, el era, după Dumnezeu, seniorul universal. Domnia sa va fi marcată de două evenimente datorită cărora va rămâne în istoria universală: creştinismul nu va mai fi persecutat şi va deveni religie de stat prin decizia lui Teodosiu I (395); capitala imperiului va fi, pentru mai bine de o mie de ani, un oraş nou care se va numi Noua Romă şi va purta numele fondatorului său, Constantinopol. Încă din 311, împăratul Galeriu, cu toate că a fost un prigonitor, acordase creştinilor, printr-un edict de toleranţă, dreptul de a exista legal. Doi ani mai târziu, Liciniu, în acord cu Constantin, confirmă edictul lui Galeriu: de acum orice cetăţean din imperiu, păgân sau creştin, are libertatea de a-şi practica religia. Acordarea unei personalităţi juridice creştinismului marca sfârşitul persecuţiilor iar instituţiile religioase ale păgânismului vor lăsa locul religiei suveranilor.

Care a fost religia sa? Împăratul are pe conştiinţă uciderea fiului mai mare şi a celei de-a doua soţii. El nu a primit botezul decât pe patul de moarte, dar din aceasta nu poate reieşi un argument decisiv: amânarea timpului harului şi al iertării era ceva obişnuit la un număr de viitori creştini, fiind lăsat cât mai târziu posibil, uneori chiar şi în pragul morţii. Ceea ce este mai îngrijorător, este faptul că împăratul Constantin a fost botezat de episcopul Eusebiu din Nicomedia, iar acest prelat era suspectat de erezie ariană, condamnată în 325 la conciliul din Nicea. Pe de altă parte, împăratul păstrase din păgânismul oficial titlul său de pontif suprem şi a fost adept deschis al cultului soarelui. Fiind la modă sincretismul religios, totul s-a petrecut ca şi cum suveranul aproba coexistenţa păgânismului cu creştinismul. Într-adevăr, dacă păgânismul oficial era încă religia imperiului,

Constantin știa că trebuie să țină cont de numărul mare al creștinilor din Orient. Acestea fiind zise, există rezerve în ceea ce privește împrejurările care au făcut celebră bătălia de la Podul Milvius.

Ca semn particular, scuturile soldaților erau imprimate cu monograma lui Cristos. Pe de altă parte, către 320, adică opt ani după eveniment, s-a format o legendă conform căreia o vedenie luminoasă a crucii ar fi anunțat victoria sub semnul labarum, stindardul lui Constantin. Orice ar fi fost, din acel moment creștinii n-au încetat să beneficieze de privilegii fiscale și judiciare și să se îmbogățească prin donații generoase. Suveranul supraveghea personal puritatea și integritatea credinței.

Înainte de Constantin, întinderea imperiului și necesitățile apărării sale impuseseră, atât în Orient cât și în Occident, formula unei guvernări în patru: tetrarhia imaginată de Dioclețian. În Occident, în fața barbarilor, orașele din apropierea frontierelor Rinului sau la limita de sus a Dunării, Trier, Milano și Ravena, aveau un rol precis de apărare. În Orient, centre administrative și militare asigurau la nord, contra barbarilor, paza mijlocului și a părții de jos a Dunării și la est, linia Eufratului amenințată de perși. Sub Galeriu, Sirmius (Mitrovica), Sardica (Sofia) acopereau Balcanii iar Nicomedia supraveghea frontierele orientale.

Într-o asemenea situație, în mijlocul peninsulei italice, Roma pierdea din importanța sa. Centru al religiei oficiale a păgânismului și metropolă a creștinilor, nu era cu totul uitată iar suveranii se preocupau să o înfrumusețeze. Geografic însă, îndepărtată de locurile unde se decidea soarta Imperiului, ea mai avea doar prestigiul numelui. Constantin se gândea că era în interesul lumii romane de a-i da, în Orient, o replică care să aibă un rol efectiv. În Numidia, vechea Cirta, reînălțată, devenise Constantinia. Se va crea un oraș nou: Constantinopol, Roma Orientului sau Noua Romă. Locul ales era situat pe vârful extrem al Europei orientale. Importanța strategică a amplasamentului era evidentă: triunghiul desenat de natură, ar fi fost în același timp un turn de observație îndreptat spre Asia

perșilor sasanizi și o fortăreață care ar interzice incursiunile barbarilor din Nord sau Sud.

De altfel, aceste locuri aveau o istorie a lor. În 685 î.C., orașul Megara a fondat pe coasta asiatică o colonie care a devenit Calcedon. Puțin mai târziu, către 658, aceiași megarieni au înființat în fața acestui oraș o a doua colonie care se numea Bizanț, după numele șefului său Byzas, poziția fiind strategică. Acest prim Bizanț a fost mereu disputat de mezi, atenieni, spartani, beoțieni. Sub romani, Bizanțul prosperă și se lărgește spre vest, fără ca totuși să depășească proporțiile unei cetăți mijlocii de provincie. Septimiu Sever și apoi Caracalla l-au restaurat după modelul roman. Dar aceasta era cu totul altceva decât ceea ce voia Constantin, chiar pe amplasamentul pe care Dumnezeu i l-ar fi indicat.

După ritualul păgân, pământul destinat pentru construcția unui nou oraș trebuia să fie mai întâi consacrat. Ceremonia a avut loc la 8 noiembrie 324. În mintea fondatorului, orașul nou trebuia să rivalizeze cu cele mai însemnate metropole din Orientul Apropiat, Antiohia și Alexandria. Lucrările nu erau terminate când, la 11 mai 330, care va fi ziua de naștere a ctitoriei, are loc inaugurarea „noii Rome" după numele său. Se spune că aproape toate orașele imperiului au fost golite pentru a umple noua Romă. Cheiurile de la Cornul de Aur vor face din Constantinopol primul oraș-port maritim al lumii. Aici se vor întâlni toate drumurile negustorilor orientali. Pentru moment, începuturile nu sunt decât ambițioase, dar reușita va fi grandioasă. Orașul lui Constantin, Noua Romă, va fi declarată „păzită de Dumnezeu", numită și regina orașelor. Dar numele cel mai curent este Polin, orașul prin excelență. Din secolul al X-lea, un geograf arab cita numele care trebuia să devină Istanbul, de la grecescul is tim bolin (spre oraș). Populația acestui „Oraș nou" cu suprafața de 13 km pătrați este greu de precizat. În perioada prosperității, unele estimări indicau jumătate de milion de locuitori.

Roma pe Bosfor

Nou-veniții aduc Roma pe malurile Bosforului. Dacă pe stradă poporul se exprimă în greacă, la curte, în cercurile distinse se vorbește în latină, limba oficială. Imperiul creștin din Orient își va zice roman în toată perioada sa milenară. Instituțiile, legislația, administrația sunt inspirate de Roma, așa cum, de exemplu, în organizarea țării lor tot de la latini se inspiră și primii domnitori ai Moldovei. Titlul complet al capitalei este „Noua Romă". În secolul al XV-lea, un nou titlu dat imperiului era Romania. În ochii turcilor, romanii din Bizanț vor fi, ca și cei din Roma, ghiauri, rumi, iar Rum-Milet va desemna „națiunea" romanilor, fie că erau din Orient, fie din Occident. Cuvântul Rumi este folosit și astăzi.

Chiar și în cercurile oficiale, limba greacă, vorbită și scrisă de comunitate, trebuia în curând să biruie. Un anumit număr de termeni utilizați la curte, în administrație sau în armată vor reuși să rămână, însă au fost grecizați. Secolul al VIII-lea marchează această tradiție. Continuând totuși să-și zică roman, locuitorul Constantinopolului era de fapt un grec. Grecii din Bizanț n-au uitat ce datorau ei vechii lor civilizații clasice. Constantin a fost primul care a înțeles că trebuie să conserve moștenirea. Capitala sa avea o colecție de manuscrise, biblioteci și savanți care vor ilustra binefacerile conținute în patrimoniul literar al vechii culturi. Oamenii Bisericii nu foloseau decât limba greacă. Astfel, învățată și vorbită, greaca devenea în imperiu un factor de unitate și de civilizație, de unde vor rezulta o cultură, o spiritualitate, un mod de viață original. Orientul trebuia să marcheze această grecizare. Și nu numai limba, care se alterează totdeauna la contactul cu idiomurile străine, ci chiar și stilul gândirii și al vieții au fost grecizate. În sfârșit, noul imperiu care se formează va fi creștin: *Imperium Romanum Christianum*.

Creștinismul a progresat cu pași gigantici. Grecul din Bizanț nu mai este animalul politic, cum îl definea Aristotel, ci un animal religios. Patima cu care straturile de jos ale populației

imperiului se vor angaja în certurile dogmatice, pe care nu le înțelegeau, arată măsura unei impregnări religioase, fanatice, și care, de altfel, se acomoda foarte bine cu superstiția. Religia ocupa cele mai înalte trepte ale tronului. Suveranul era nu numai un monarh absolut, dar și un personaj sacru. Divinizat, împăratul trăia departe de supușii săi, era considerat sfânt, chiar dacă în intimitatea sa era crud, desfrânat ori vicios.

Cu toate că ceremonialul nu era încă atât de complicat, Constantin făcea din ce în ce mai mult caz de atributele sale de împărat creștin. Viziunea crucii luminoase de la Podul Milvius contribuise în a conferi sarcinii sale imperiale un caracter și o misiune prin care el își zicea „egalul" apostolilor, „episcop din afară", propagatorul și apărătorul credinței. Astfel, Biserica avea nu numai un protector, ci și un stăpân. Acest fapt s-a constatat în 325, la primul conciliu ecumenic din Nicea, evenimentul care încorpora Biserica în imperiu.

Omul din Bizanț este roman și cetățean al singurului imperiu roman legitim al Constantinopolului în posesia Ortodoxiei și din acest motiv, este integrat în unica comunitate civilă voită de Dumnezeu în această lume, și exclusiv determinată în sensul grecesc și creștin de Imperiul roman din Orient. Întemeiat pe elenismul vechi, îmbogățit prin aporturile orientale, inspirat de o religie care acoperă toate actele vieții, imperiul cu capitala sa Constantinopol, era îndeosebi roman dacă ne raportăm la primele sale instituții ori la un vocabular intenționat conservat. Dar dacă o viziune a lumii poate, singură, să diversifice civilizațiile, concepția Bizanțului în această privință diferea fundamental de cea a Romei. O altă formulă ar fi mai potrivită: Imperiul grecesc din Orientul Creștin.

Vechea și noua Romă

Se știe că certurile de familie sunt cel mai greu de rezolvat. Dacă, din întâmplare, există sfinți de o parte și de alta, acest fapt nu rezolvă situația. Două surori ale aceleiași religii, răscumpărate prin același sânge al lui Cristos, se măsoară în

continuare cu sfidare, după mai bine de un mileniu. Una își zice ortodoxă, cealaltă se vrea catolică. La origine n-a fost așa.

Tradus din greacă, cuvântul ortodoxie înseamnă rectitudinea credinței. Ortodoxul este creștinul a cărui opinie dreaptă se opune opiniei eretice. În acest sens, orice creștin, grec sau latin, fidel doctrinei primelor secole ale Bisericii este ortodox. Dar, cum opinia sa dreaptă este conținută într-un mesaj cu putere universală, orice ortodox este în același timp catolic. Cu timpul, termenii s-au îngustat. Occidentul latin va prefera să zică „catolic". Orientul greco-bizantin va tinde spre cuvântul „ortodox". Mergând mai departe, teologii din Evul Mediu înăspriră aceste cuvinte opunându-le: Occidentul latin se găsi atunci confruntat cu Orientul grec. În acest gen de probleme, unul este totdeauna eretic pentru celălalt.

Ortodocșii, stabiliți pe cele mai venerabile tradiții ale Bisericii, erau în condiții favorabile de a acuza latinii de barbarie și ignoranță. Ei ignorau scolastica medievală, spiritul juridic al romanilor și înclinația lor de a voi să definească totul. Nu cunoscuseră nici Renașterea, nici Reforma, nici războaiele religioase, nici Contra-Reforma, nici raționalismul din secolul al XVIII-lea, dar au suferit aproape jumătate de mileniu turcocrația.

În acest conflict al separației, problema a constat în faptul că ortodocșii și latinii mărturisesc aceeași credință. Ortodocșii și latinii adoră aceeași Treime și pe același Cristos întrupat, venerează un mare număr din aceiași sfinți, recurg la aceleași sacramente, se împărtășesc cu aceeași Euharistie și au în comun primele șapte concilii ecumenice. Aceeași credință, aceeași speranță: nu a lipsit decât caritatea, regina virtuților. Conciliul al doilea ecumenic din Vatican și câțiva oameni ai Bisericii au încercat să umple această lipsă culpabilă. Dar câteva binefaceri pe care le-a putut aduce o anumită unire a inimilor, nu au putut să șteargă numeroasele neînțelegeri seculare.

Primul capitol de lămurit - și poate singurul important - este acela al pontifului suprem. Papa cu sediul în Roma revendică asupra Bisericii universale un drept de primat jurisdicțional care-i este refuzat de Bisericile separate din

Orient. Primejdia anacronismului este, pe de altă parte, evidentă. În prezent, latinii pot judeca pozițiile inițiale plecând de la acelea ale Vaticanului I. În ceea ce privește partea orientală a Bisericii, aceasta a evoluat plecând de la niște poziții care trebuiau să ajungă la independență. Fără vreo dovadă de rea-credință, s-a descoperit în timp că nu mai rezonează una cu cealaltă. Din ziua în care Constantin cel Mare terminase Noua Romă, care trebuia să poarte numele lui, era de presupus că tânăra capitală, impunându-se, se va opune celei vechi și că aceasta nu va rămâne fără consecințe pe plan religios și politic.

Biserica catolică latină la vest, care va deveni Biserica Evului Mediu, Biserica greacă a Bizanțului la est, acoperă teritoriile situate pe malurile Mediteranei dar formează două lumi diferite. Structuri mentale, limbi, cultură, obiceiuri, rivalități, fac parte din două viziuni ale lumii în care fiecare tinde în mod natural să se dezvolte după propria sa linie. La singurul capitol al culturii religioase a aceleiași credințe, tradițiile, teologiile, dreptul bisericesc au orientări, sisteme de gândire proprii fiecăreia din aceste două lumi. În marile adunări convocate pentru a defini credința, aceleași cuvinte, dintre care multe erau cuvinte cheie, nu aveau totdeauna același sens după cum erau înțelese în latină sau în greacă, ori izolate de contextul lor. Astfel, la sfârșitul secolului al VI-lea, cuvântul ecumenic, revendicat de un patriarh al Constantinopolului, va scandaliza pe pontifii romani. La Roma, ecumenism însemna universal, ceea ce nu gândise patriarhul niciodată. În Orientul creștin, *oikumene* avea un sens restrâns, limitat doar la aria teritorială cuprinsă între granițele Imperiului. Astfel de neînțelegeri au fost numeroase.

La conciliul de Unire proclamată la Florența în 1439, discuțiile teologice au fost purtate în mai multe reprize asupra termenilor care se credeau identici și care erau echivoci: adesea, o coajă asemănătoare cuprinde un sâmbure diferit. În același fel, situațiile politice, economice, sociale vor impune conducătorilor popoarelor și responsabililor creștinătății probleme, preocupări, datorii, care vor tinde să taie vechea lume mediteraneeană a Romei imperiale în două părți destinate a evolua fiecare în felul

ei. Una dintre faptele care ilustrează cel mai bine această separație este invazia triburilor barbare peste vechea graniță a Romei. Când germanii, vizigoții, ostrogoții, francii, lombarzii și alții au distrus și apoi au remodelat Occidentul, procurând papalității populații de noi botezați, au intervenit ereziile dublate de incidente politice, cuceririle arabilor, pătrunderea slavilor. Din ziua în care spiritele, sentimentele și interesele nu vor mai fi în concordanță, cele două părți ale vechiului Imperiu roman, devenite autonome, vor avea mai puține motive de a se întâlni. De aceea, abia ieșită din era persecuțiilor, Biserica universală va deveni, în partea orientală, o instituție oficială a Imperiului, cu noua capitală pe Bosfor.

Devenind religie de Stat în Noua Romă, creștinismul era protejat și onorat. În schimb, Biserica punea influența sa în serviciul Statului. În timpul acestei prime perioade, pontifii romani înșiși se recunoșteau supuși ai Imperiului, oriunde ar fi sediul. Această unire intimă a împăratului cu Biserica sa, care a antrenat câteodată supunerea episcopilor voințelor imperiale în materie religioasă, a fost taxată, din cauza exceselor sale, cu rezervă. Fiecare fiind stăpân pe oficiul său, împăratul este un creștin pus sub jurisdicția patriarhului. Acest patriarh este la rândul lui, supus împăratului. Cele două puteri, independente prin definiție, sunt chemate să colaboreze pentru bunul mers al ordinii lumii voite de Dumnezeu. Acesta fiind principiul, mergea diferit în practică. Perpetuând în timpul creștinismului prerogativele pe care le deținea în timpul păgânismului, împăratul, suveran temporar, rămânea personaj cu caracter sacru, și ca atare, se bucura, considera el, de prerogative particulare în materie de religie. Pantocratorului, atotputernicul rege din cer, îi corespundea, „legea vie fiind deasupra legii scrise", autocratorul, reprezentantul său pe pământ, confirmat prin *jus in sacris* sau dreptul de intervenție în lucrurile sacre moștenit de la împărații păgâni din Roma. Astfel conciliile, convocările, decretele, vor fi ținute după imaginea sesiunilor senatoriale din Roma. Plecând de aici, suveranul putea să fie tentat să-și aroge funcții sau decizii care depind în mod normal de șefii religioși. Pentru scriitorul Eusebiu, episcop

de Cezareea și apologetul noii ordini a lucrurilor, „împăratul nu este numai instrumentul puterii divine, el este chiar imaginea Cuvântului". Era o lingușire evidentă. Creștin suveran, șef al poporului creștin, responsabil al unei lumi create de Dumnezeu și sfințită prin întruparea și patima lui Cristos, împăratul are ca misiune să o conducă la ultimele sale scopuri. De aceea, se poate crede că are vocația de a interveni în orice chestiune religioasă, privind ordinea, legile, disciplina, instituțiile. Supraveghetor al Bisericii, el are datoria de a-i îndepărta din comunitatea imperiului pe cei desemnați drept eretici, adică de a-i persecuta.

În spiritul contemporanilor, există o analogie între împărăția lui Cristos și delegația supușilor pe care împăratul a primit-o pentru a o conduce aici pe pământ. Cetatea terestră va trebui să fie o oglindă a cetății cerești și ceremonialul Palatului sacru se va pretinde replica, la scară umană, a curții cerești. Această corespondență între cele două lumi va fi înălțată prin liturghia sacramentală care evoluează în jurul altarului după imaginea veșnicei liturghii cerești în jurul Mielului. Astfel patriarhul, episcopii vor fi, în fapt, subordonați aceluia care se afirmă responsabil al religiei supușilor săi.

Fără a ieși din rolul său și „asemenea unui înger ceresc al lui Dumnezeu", Constantin anunță, convoacă și prezidează primele mari adunări ale creștinătății, în 325, la Nicea, atunci când capitala sa este încă în construcție. Sub supravegherea sa de Autocrator, cei trei sute optsprezece Părinți - cifră tradițională, care corespunde cu numărul servitorilor lui Avram - pun la punct, între alte chestiuni rezolvate, formulele dogmei trinitare. La această adunare au participat doar câțiva latini.

Noua Romă patriarhală

Nicea recunoscuse sediile episcopale ale celor mai importante trei cetăți ale Imperiului: Roma, Alexandria și Antiohia. Despre Constantinopol, care va lua mai târziu locul Haracleei, nu putea fi vorba atâta timp cât nu era finalizat. Mai târziu, și Ierusalimul va fi ridicat drept al cincilea sediu. Astfel

se conturează constituirea marilor metropole ecleziastice, care vor deveni patriarhatele lumii occidentale și ale lumii orientale. Aici este esențial de a nu pierde din vedere o situație istorică particulară, în lipsa căreia orice judecată ar fi anacronică și deci falsă: limitele geografice, importanța fiecărui sediu supermetropolitan au fost determinate după criterii politice și nu religioase.

Imperiul, după Dioclețian (a abdicat în 305) era împărțit într-un anumit număr de mari circumscripții administrative numite dieceze, dintre care fiecare putea să grupeze mai multe provincii. Guvernatorul (vicarul) însărcinat cu administrarea diecezei, își exercita funcția în orașul principal care devenea un fel de capitală. Acesta era cazul Romei (afară de prerogativele sale politice particulare), al Alexandriei și Antiohiei. Or, și acesta este un punct important, aria circumscripției ecleziastice de bază este aceeași cu cea a diecezei civile. Sediul episcopului, exarhul religios al diecezei civile, este situat în cetatea de unde provine puterea civilă și organizația ecleziastică se aliniază organizației administrației civile (laice). Aceasta e ceea ce se cheamă principiul acomodării la organizarea politică a Imperiului, a cărui formulă și acțiune pot fi sintetizate într-o propoziție: rangul ierarhic al unei episcopii este determinat de rangul civil al cetății al cărei titlu îl poartă. Orașul principal al diecezei va reprezenta pentru credincios supermetropola ecleziastică care avea în subordine metropolele provinciilor și simplele episcopii.

Așa apărea, în ansamblul său, ierarhia circumscripțiilor ecleziastice. Supermetropolele, bucurându-se de preeminență, era normal ca episcopul din sediul diecezan să fie un personaj mai important decât un simplu mitropolit sau un episcop de târg. Astfel, după regimul acomodării sau economiei, Roma, în care nu trebuie să uităm că papa era supus împăratului, era metropola religioasă a diecezei de Italia; Alexandria avea, pentru dieceza de Egipt, aceleași drepturi ca Roma; în dieceza Orientului, deosebit de întinsă, Antiohia nu avea sub jurisdicția sa directă decât o parte a teritoriilor diecezane. Dat fiind principiul acestei distribuții, era logic ca acea capitală unde rezida împăratul să

devină un sediu episcopal deosebit de important. Astfel, episcopia Romei va fi fără discuție, imperială și stăpână a lumii civilizate.

Un alt punct important a fost apostolicitatea sediilor episcopale. Orientalii făceau o distincție între apostolul fondator și primul personaj al succesiunii episcopale. Apostolul fondator nu este considerat drept primul dintre episcopi. După el, primul succesor, episcopul responsabil de comunitatea locală cu sediu fix, inaugurează linia episcopală.

Anul 381. Cincizeci și șase ani după Nicea, într-un nou conciliu care a avut loc, de această dată, în noua capitală, principiul de acomodare fiind formulat în termeni cum nu se poate mai preciși. Episcopul de Constantinopol avea „primatul de onoare" după episcopul de Alexandria, a cărui putere era socotită excesivă și incomodă. Roma nu se tulbură. Ea deținea primul loc de onoare și considerație în virtutea titlului său de vechea capitală a Imperiului și reședință imperială. Originea sa apostolică, integritatea episcopilor săi în materie de credință, acțiunea sa misionară în Occident, întâreau prestigiul său, dar în ochii Părinților conciliului, acestea nu erau motive exclusive. Constantinopolul, devenit supermetropolă religioasă, capitală a Imperiului și reședință imperială, nu înceta să-și mărească importanța.

La conciliul din Calcedon (451), unde a fost creată o nouă supermetropolă, Ierusalim, un text, faimosul articol sau canon 28, l-a îngrijorat pe suveranul pontif al Romei. El reproducea declarația din 381. „Părinții conciliului, pe drept au recunoscut prerogativele vechii Rome, pentru că acest oraș a fost sediul împăratului. Mișcați de aceeași considerație, cei 150 de episcopi, prieteni ai lui Dumnezeu au acordat prerogative egale sediului din noua Romă, estimând pe drept că orașul onorat de prezența împăratului și a Senatului și bucurându-se de prerogative egale cu acelea ale vechii Rome imperiale trebuie să aibă și un rang ridicat în problemele Bisericii, deținând al doilea

rang după ea”[2]. Din această perspectivă, Constantinopolul avea precădere asupra celorlalte metropole orientale. Mai mult decât atât, sediul din Alexandria, puternic, bogat și prestigios, era vizat: din al doilea rang, el trecea în al treilea. Acest text era prevăzut cu o completare care mărea considerabil influența episcopului din Constantinopol: îi conferea puterea de a hirotonisi pe arhiepiscopii diocezelor din Pont, din Asia și din Tracia, ca și pe episcopii ce se aflau în regiunile barbare atașate acestor dieceze. Noul articol nu făcea decât să consacre o practică care, geografic, părea că merge de la sine.

Or papa Leon, care pe drept fusese celebrat de Părinții conciliului pentru rolul important pe care îl avusese în elaborarea doctrinei, refuză canonul 28 și nu se grăbi să-și dea aprobarea pentru rezultatele obținute. Considera de cuviință să nu se pronunțe decât asupra chestiunilor de credință, cu excepția canonului 28.

Este remarcabil că papa, care avea o înaltă idee a responsabilităților sale și știa să o exprime cu o excepțională autoritate, în special asupra primatului roman, nu a reacționat în sensul în care se aștepta. Motivele rezultatului său sunt cu totul altele. Votarea canonului 28 avusese loc în absența legaților romani, ceea ce constituia o neregulă. Extinderea jurisdicției Constantinopolului asupra a trei dieceze civile de mare întindere dădea noii Rome o putere atât de mare încât sediul vechii Rome era redus. Într-adevăr, canonul 28 nu punea deloc în chestiune privilegiile primatului recunoscute sediului roman. Dacă papa l-a respins, e pentru că răsturna ordinea marilor metropole ecleziastice stabilită la Nicea: Roma, Alexandria, Antiohia, în beneficiul Constantinopolului care, în calitatea sa de al doilea sediu, va fi în situația de a-și exercita supremația asupra întregului Orient creștin. Papa Leon dorea doar respectarea deciziilor de la Nicea.

Trebuie precizat că hotărârea papei de a se referi doar la concluziile de la Nicea reprezenta o negare implicită a

[2]Vezi: MONACHINO,V., *Il canone 28 di Calcedonia*, Roma 1979.

principiului acomodării, deoarece în timpul Niceei, Constantinopolul, viitorul sediu imperial, nu exista încă. Totul se petrece ca și cum aplicarea principiului acomodării marilor metropole religioase din Biserica Orientului, fapt istoric de ordin profan, venea după un alt fapt istoric, de ordin religios, care era fondarea Bisericii Romei de primul dintre apostoli. Faptul că sediul Romei a fost fondat de sfântul Petru, că Petru și-a exercitat aici apostolatul său și aici a murit, îl punea într-o excepțională poziție în raport cu sediile orientale cele mai favorizate de prerogative. De la începutul secolului al V-lea (Leon a fost papă între 440 și 461), numeroase formule, dintre care cele mai vechi mergeau până la mijlocul secolului al III-lea, făceau ca acest caracter „petrinian" al Bisericii Romei să fie luat în considerare. Astfel Leon putea să vorbească de pontiful roman ca de locțiitorul lui Petru sau cum se va spune în curând, vicarul lui Petru, însărcinat cu grija universală a Bisericii lui Cristos. Expresia putea să se înțeleagă în sensul pe care noi l-am da unui responsabil cu jurisdicția efectivă care era pe cale să se stabilească în Biserica din Occident. În Biserica din Orient, mai independentă, ea nu tindea să se exercite, chiar dacă prelații orientali se străduiau să fie în acord cu pontiful roman.

Trebuie făcută o distincție importantă. Textul din Matei (16, 18-19: Şi Eu îţi spun: tu eşti Petru, şi pe această piatră voi zidi Biserica Mea, şi porţile Locuinţei morţilor nu o vor birui. Îţi voi da cheile Împărăţiei cerurilor, şi orice vei lega pe pământ va fi legat în ceruri, şi orice vei dezlega pe pământ va fi dezlegat în ceruri) asupra învestiturii conferite de Cristos sfântului Petru și asupra consecințelor care vor decurge din ea va fi interpretat în sens colegial în ortodoxie şi într-un sens care poate fi considerat ca monarhic în Biserica romană. Aceasta din urmă, onorată de toți ca primul sediu pentru vechimea sa, demnitatea și siguranța doctrinei sale în general, va fi autoritatea morală și doctrinală la care Biserica orientală se va referi când va avea ceva de decis. Biserica orientală nu va admite ca Biserica Romei să exercite primatul de putere ordinară, când ea o va revendica.

La Calcedon, nu se întrevedea separarea, dar traseul era ușor de ghicit. Două concepții despre Biserică sunt destinate a se

înfrunta: Biserica din Occident, după tulburările și urmările invaziilor barbarilor, se va consolida din ce în ce mai mult datorită condițiilor politice favorabile. Biserica din Orient, deja slăbită de ereziile lui Nestoriu și Eutichie, va fi invadată de arabi în secolul al VII-lea. Când Siria, Palestina și Egiptul vor fi ocupate de musulmani, influența sediilor din Antiohia, Ierusalim și Alexandria va fi atât de redusă încât sediul din Constantinopol, rămas singur în afara primejdiei, va avea de fapt, preeminența și ocazional, jurisdicția asupra întregului Orient bizantin. Cum au existat în Imperiu o parte Occidentală și o parte Orientală vor exista de asemenea, de o parte vechea Romă latină și de altă parte o nouă Romă greacă, care de altfel, vor ști să se regăsească pentru a împlini împreună lucrarea primelor șapte concilii.

S-a zis de la început: Romanul din a doua Romă era altul decât Romanul din prima. Diferențele etnice, politice, istorice, culturale, religioase, tot felul de prejudicii, serioase sau nu, dar transformate în fanatisme, au contribuit la separare. Timp de secole, cele două Rome vor părea că nu pot nici să se înțeleagă, nici să se excludă. Schismele vor fi numeroase.

Sediul roman a făcut numeroase tentative de consolidare a poziției sale față de Constantinopol. În Orient, episcopii considerau suveranul trimisul lui Dumnezeu. În Occident, în sediul lor îndepărtat, în care modestia contrasta cu gloria ascendentă a Noii Rome, pontifii romani își vor lua libertăți față de un principiu al „economiei" politice care nu mai are sens, pentru a pune în valoare irecuzabilul privilegiu al originii apostolice a Bisericii lor. Ei vor deschide un nou capitol al istoriei, când, deosebind clar puterea temporală și puterea spirituală, vor marca supremația celei spirituale asupra celei temporale. Către mijlocul secolului al VI-lea, împăratul Iustinian (565), a cărui ambiție era de a recuceri teritoriile occidentale care făceau parte altădată din Imperiu, avea nevoie de Roma. El avea în plus, în privința funcției papale, idei foarte precise. Sacerdotiumul avea sarcina intereselor divine, împăratul avea sarcina intereselor omenești. Suveranul trebuia să protejeze pe preoți, preoții trebuiau să se roage pentru suveran. Roma era

desemnată drept capul tuturor Bisericilor, *caput omnium ecclesiarum* - formulă care nu va fi pierdută. Armonia trebuia deci să domnească între cele două funcții. Era de altfel subînțeles că sacerdotiumul va fi destul de maleabil pentru a nu contraria eventualele incursiuni ale puterii în domeniul dogmei și al disciplinei. În caz contrar, pedepsele corporale chiar asupra pontifului nu erau excluse. Papa Vigiliu a și suferit din cauza acestor practici.

De cealaltă parte, Constantinopolul primea confirmarea în rangul al doilea în ierarhia bisericească a celor cinci mari metropole ecleziastice corespunzând celor cinci dieceze ale administrației civile. Aceste metropole, inclusiv Roma, sunt tot atâtea patriarhate. Astfel se realizează încetul cu încetul ideea unui colegiu din primele cinci titluri care ar prezida ansamblul Bisericii. Aceasta ar fi pentarhia sau exercițiul colegial al puterii în cinci. Nu s-a întreprins nimic împotriva Romei: sediul roman rămâne primul dintre toate sau primul între egali (*primus inter pares*) cum se va zice mai târziu.

Când Ioan al IV-lea din Constantinopol (595) își arogă titlul de patriarh universal, el nu aspira la nicio idee de jurisdicție universală, ci la o jurisdicție limitată la anumite regiuni din Imperiul din Orient după principiul acomodării. Ideea apostolicității ca titlu al sediului diecezan făcea progrese chiar și în Orient: atunci când marile metropole erau de mult timp aranjate, Constantinopolul își găsi, ceva mai târziu, un fondator în persoana sfântului Andrei. Această idee, pusă în circulație la sfârșitul secolului al VII-lea, nu a fost agreată decât în secolul al X-lea. Cu ocazia unei dezbateri aprinse privind natura lui Cristos, catedra apostolică din Roma este celebrată ca „superioară și divină” și Petru recunoscut ca „fundamentul pe care stau coloanele Bisericii”.

Mai târziu, în 726, în timpul certei iconoclastice, care a fost pentru Imperiu o dramă totodată religioasă, socială și politică, pontiful roman a avut ocazia de a nu se supune voințelor imperiale. Leon al III-lea, care-și zicea „împărat și preot”, a ordonat papei Grigore al II-lea să accepte decretul său contra sfintelor icoane dacă ținea să nu fie depus. Somat de a

asculta ca un funcționar oarecare, pontiful roman refuză să se supună precizând că „dogmele priveau pe preoți și nu pe împărați" și că unii nu trebuiau să intervină în problemele celorlalți. Conflictul icoanelor, al cărui conducător era pe atunci Teodor, celebrul egumen al mănăstirii Studios, găsea la Roma un sprijin contra persecuției. Astfel se recunoștea primatul roman, dar acest apel nu însemna că clerul bizantin renunța, în favoarea pontifului roman, la tradițiile sale de independență. Același Teodor Studitul scria: afacerile lumii sunt de resortul basileilor, problemele divine revin apostolilor și succesorilor lor.

Carol cel Mare, teolog nefericit

Către mijlocul secolului al VIII-lea, bazileul Constantin al V-lea, pe atunci angajat în Orient contra Arabilor și în peninsula balcanică contra bulgarilor, era prea preocupat de campaniile sale pentru a se interesa de partea occidentală a Imperiului. După 568, longobarzii se instalau deplin în Italia, luau Ravena în 751 și amenințau patrimoniul sfântului Petru. Știindu-se fără protecție din partea Bizanțului, papa Ștefan al II-lea se îndreptă spre franci, singura putere capabilă să reziste longobarzilor. În 754, el întâlni, la Ponthion, pe Pepin, regele francilor. Prin acest demers, pontiful roman își relua libertatea sa față de bazilei și se unea cu regele francilor.

După toate aparențele, cu ocazia acestei călătorii, a fost compilat un fals document, care răspândea în tot Evul Mediu un număr de idei îndoielnice. Constantin dădea papilor puterea și jurisdicția asupra Romei și orașelor Occidentului, în același timp eliberându-i politic de Constantinopol, privilegiu transformat de mulți într-un avantaj. Documentul stă la baza înființării Statului pontifical. Deveniți suverani temporari, pontifii romani vor avea în mâinile lor un instrument de domnie de care mulți vor abuza. Astfel au fost induși să compromită Biserica în situații incompatibile cu adevăratul sacerdotium.

Afară de afacerile sale externe, Imperiul din Orient trecea printr-o criză interioară dintre cele mai grave. Cum se va

vedea mai târziu, cearta icoanelor luase proporțiile unei prăbușiri. Pentru a duce pietatea credincioșilor la practici sănătoase, cel puțin acesta era motivul oficial, bazileul, sprijinit pe o mare parte din inteligența bizantină, decisese să facă să dispară sau să fie distruse imaginile lui Cristos și ale sfinților, devenite obiecte de devoțiuni superstițioase. Dar poporul, care ține întotdeauna la obiceiurile sale, rezistase, condus de clerul de jos și de călugări, al căror spirit de ligă știa să fanatizeze cauzele cele mai bune.

Acest conflict interior dădu viitorului Carol cel Mare ocazia să-și ia distanțele sale față de Bizanț. Rău informat, dar convins că știința este cu atât mai infailibilă cu cât este pusă mai sus, Carol porunci teologilor săi, dintre care Alcuin, să elaboreze adevărata, regala și definitiva doctrină asupra chestiunii icoanelor, de care Occidentul creștin nu era direct interesat. Lucrarea, cunoscută sub numele de „Cărțile caroline", are ca titlu exact „Capitulare de imaginibus". Doctrina sa nu este mai puțin radicală: nu trebuie să se distrugă icoanele existente, dar ele nu pot să fie obiectul nici unui cult, oricât de moderat ar fi. În 794, la Frankfurt, Carol reuni un conciliu pentru a lua poziție contra concluziilor din Nicea care restabiliseră cultul icoanelor în Orient.

Problema ar fi rămas fără consecințe notabile dacă n-ar fi debordat din cadrul său pentru a reacoperi un alt subiect de importanță. Atingând definiția misterului Sfintei Treimi, o regulă strictă a fost fixată: nu se modifica un text de doctrină fără a cădea în anatemă. Era interzis de a-i adăuga sau de a scoate cel mai mic cuvânt. Astfel, se citea unanim și pretutindeni, la Credo, că „Duhul Sfânt purcede de la Tatăl". Or, în 589, conciliul din Toledo citase acest text prelungit cu un adaos: - *Filioque procedit*. Acest adaos, care ajungea până la Sfântul Ambroziu (397) era atunci puțin răspândit. Carol ordonă recitarea sa în capela palatină. Mai mult decât atât: în Cărțile caroline, compilatorii reproșau grecilor de a fi scos intenționat din Credo Filioque. Cu toată opoziția papilor Adrian I (795) și Leon al III-lea (816) care au judecat-o drept inoportună, teologii franci intrară pe calea războiului pentru a susține Filioque. De

fapt, Roma nu-l adoptă decât în 1014 și încă nu era recitat întotdeauna, de vreme ce la sfârșitul secolului al XIII-lea se omitea uneori. Multe drame ar fi fost evitate dacă această interpolare ar fi rămas strict în ideile clericilor carolingieni. Teologia Treimii fusese pusă la punct în 325 la conciliul din Nicea și precizată de-a lungul certei ariene. Până la Carol cel Mare, Biserica universală se sanctificase fără Filioque și nu resimțea în niciun fel nevoia acestui adaos, ilicit după litera și spiritul conciliilor. De aceea, el cădea ca un măr al discordiei în mijlocul unei certe teologice al cărui sens exact era ignorat de polemiștii franci. În ochii grecilor, care se mulțumeau cu tradiția Bisericii universale, Filioque era eretic în sensul că altera un text de credință strict definit de un conciliu.

Chiar și în prezent, teologii greci, puternic atașați de o spiritualitate trinitară elaborată în afara lui Filioque, văd în filioquism „rădăcina schismei occidentale". Pentru ortodoxia militantă, Biserica latină, inventând Filioque, s-a separat de Biserica universală și din această cauză, a pierdut autoritatea doctrinală și calitatea morală care constituiau titlurile primatului său. De când cele două Biserici se înfruntă pe acest teren, niciuna din părți nu-și poate renega tradițiile teologice. Acesta a fost, în orice caz, cadoul teologiei caroline pentru Biserica Treimii.

La un pas fals în teologie, s-a adăugat un altul în politică. La sărbătoarea Crăciunului din 800, papa din Roma încorona pe Carol împărat al Occidentului cu un ceremonial împrumutat parțial din ritul bizantin, singurul care se cunoștea pe atunci. Această noutate a apărut la Constantinopol ca o provocare și un sacrilegiu. După doctrina comună, nu exista decât un singur imperiu dorit de Dumnezeu. Cum nu exista decât un Dumnezeu pentru o singură lume, nu se putea să avem decât un singur împărat, delegat de Dumnezeu pentru a conduce problemele acestei lumi. Că sediul imperiului, odinioară în vechea Romă, se găsea de acum în cea nouă nu schimba cu nimic chestiunea. La Constantinopol, unde nu se zicea bizantin, ci roman, împărații creștini se considerau succesorii împăraților romani: Occidentul făcea parte din imperiu: nicio împărțire nu era admisibilă.

Oricine ar îndrăzni aceasta ar înfrunta voința divină. Uzurparea devenea sacrilegiu. Primul act de separare i se datorează astfel lui Carol cel Mare, care creând un nou imperiu în pofida Imperiului universal, a separat în același timp două Biserici aflate deja în conflict.

Tragedia lui Foție

După criza provocată de împărțirea Imperiului unitar în favoarea francilor, se ajunge la drama cu problema Foție. Precum tragedia greacă, și tragedia foțiană are trei actori. Și ceea ce face cearta mai tulburătoare e că toți trei au fost sfinți, fiecare fiind recunoscuți de propria sa Biserică. De partea greacă, sfântul Foție cel Mare (după 886) și sfântul Ignațiu (877); de partea latină, sfântul Nicolae I (867).

Unul dintre maeștrii subiectului, Paul Emerle, îl prezintă pe Foție ca una dintre cele mai reprezentative figuri din istoria Bizanțului[3]. Pe de altă parte, Baronius, cardinal al Bisericii romane și istoric al Analelelor ecleziastice (1601), îl descria în termeni destul de duri pe Foție. Adevărul asupra personajului a fost stabilit recent de către Francisc Dvornik[4].

Foție a fost marele om al generației sale. Provenit din familie bună, funcționar de foarte înalt rang, el domină toată epoca prin inteligența și știința sa. Si totuși el nu știa latină, neavând de altfel nevoie. Patriarh în două perioade (858-867, 878-886), știind să acționeze, dar intransigent în ceea ce judeca el esențial, a luptat pentru Biserica sa și a suferit persecuția, ceea ce îi dă, ca și adversarului său, patriarhul Ignațiu, o distincție în plus. Cu atât mai mult nu trebuie să se omită că trimițând pe Ciril și Metodiu în misiune în lumea slavă, o aduce la creștinism și la civilizație.

---

[3]EMERLE, P., *Istoria Bizanțului*, Universitas, București 1998.

[4]DVORNIK, F., *Le schisme de Photius*, Cerf, Paris 1950.

Un alt actor al dramei foțiene este patriarhul Ignațiu. Este dificil să ne închipuim un om atât de diferit de Foție. Episcop venit din integrismul monahal, de o inteligență limitată și destul de străin față de cultura profană, vindicativ cu episcopii care nu erau de acord cu el, Ignațiu se impune prin rigoare, virtute, și fără îndoială, o sfințenie aspră. Acest tip de caracter face să se nască situații în general incomode pentru toți, începând cu cel în cauză. Ceea ce s-a și întâmplat.

La Roma, papa Nicolae I, un om al Bisericii deosebit de cultivat pentru timpul său, făcuse carieră la curtea pontificală. Pontif de un incontestabil prestigiu, era ceea ce se cheamă o personalitate și a pus acest caracter în slujba măreției sediului roman. El își făcea despre papalitate o idee simplă, nobilă și periculoasă. Pentru el, spiritualul îl așeza fără îndoială deasupra celui temporal și sediul roman primul peste toate celelalte sedii.

În Occident, preeminența pontifului roman tindea să se formuleze cu tot mai multă precizie. Primatul de autoritate al sediului, atât de puțin discutat în Orient încât era invocat doar în cazuri litigioase, urmă să treacă din gândul vădit sau ascuns al pontifilor, la stadiul puterii jurisdicționale directe asupra întregii creștinătăți. Aceasta însemna în ochii grecilor distrugerea sistemului pentarhiei în profitul nu numai al unei autorități de referință, dar al puterii ordinare a unui singur sediu asupra celorlalte patru. Aici este nodul problemei.

Către mijlocul secolului al VIII-lea, falsa donațiune al lui Constantin atribuise pontifului roman „principatus” asupra tuturor patriarhilor din Orient și asupra întregii Biserici, „cu puterea, demnitatea, mijloacele de acțiune și onorurile imperiale”. Contextul sugerează o putere universală de jurisdicție. Într-un secol, ideea progresase, ajutată de documente apocrife numite „False Capitulare” și „False Decretalii”. Această literatură, al cărei gen ar fi astăzi foarte sever judecat, pe atunci nu scandaliza pe nimeni. Falsurile erau admise dacă serveau o cauză dreaptă, sau declarată ca atare, atunci când lipseau dovezi la origine. Când cineva avea nevoie să justifice o situație de fapt, în special în materie de proprietate, de privilegii sau imunități, specialiști, călugări sau clerici compilau

documentele utile, falsificau texte sau fabricau „originale”. Erau experți în toate genurile. Falsele decretalii erau atribuite sfântului Isidor din Sevilla, a cărui autoritate era de necontestat (636). Această impostură a durat foarte mult, iar papii care au făcut uz de aceasta, nu au fost neapărat de rea-credință. Scopul acestor falsuri era de a întări prin texte aparent indiscutabile puterea pontificală împotriva pretențiilor laicilor sau a episcopilor prea întreprinzători. Cazul Foție, aparent complex, este puțin cunoscut din lipsă de documente. Acesta se prezenta sub trei aspecte: conflict între patriarhi, jurisdicție și politică, dogmă.

Criza icoanelor fiind încheiată în avantajul iconodulilor, în prezent rămâneau două partide. Călugării, ieșiți învingători din luptă, înțelegeau să uzeze de rigoare împotriva clericilor iconoclaști. Partidul liberal, din contră, înclina pentru indulgență și câștiga. În 856, patriarhul Ignațiu, șeful intransigenței, este depus. El este înlocuit în 858 de omul eminent al partidei adverse, Foție, ridicat pe căile cele mai rapide din laicat la patriarhat. Urmând obiceiul, noul ales împărtășea alegerea sa pontifului roman, ca fiind unul dintre cei cinci mari patriarhi. Anul 861: un sinod, reunit la Constantinopol pentru a examina circumstanțele înălțării lui Foție la patriarhat și în care figurau și legați români, ia partea lui Foție contra lui Ignațiu. Anul 863: papa Nicolae I respinge adeziunea legaților săi la concluziile conciliului și se pronunță pentru restabilirea lui Ignațiu. Anul 867: Constantinopolul rupe legătura cu Roma. Un sinod grec dominat de Foție depune pe papa, dar Foție este cel efectiv depus în urma unei revoluții din palat. Ignațiu își reia tronul patriarhal. În 869-870, un conciliu din Constantinopol excomunică pe Foție, dar la moartea lui Ignațiu (877), Foție redeveni patriarh. Papa Ioan al VIII-lea îl recunoaște. În 879-880, un nou conciliu reunit la Constantinopol reabilitează pe Foție. Acordul este restabilit cu Roma. În 886 Foție, care nu este la capătul necazurilor sale, trebuie iar să-și părăsească tronul.

Neînțelegerea patriarhilor a fost dublată de o afacere politică în care religia nu era străină. În maxima sa extindere, peninsula Balcanilor sau Iliricum forma între Constantinopol și

Roma un bloc slav, obiectul dorințelor nemăsurate apostolice și politice ale celor două mari metropole. Roma nu renunța să-și extindă jurisdicția sa cât mai mult posibil în această parte. Or, în 864, Iliricum era în parte ocupat de bulgari. Boris se botezase după ritul bizantin și-și luase numele nașului său, împăratul Mihail al III-lea. Misionarii bizantini, trimiși de Foție, începuseră evanghelizarea țării. Totuși Boris, sperând să obțină mai mult de la Roma decât de la Constantinopol, trata cu Nicolae I care trimise, de partea sa, misionari latini. Însemna că se stabilește o concurență pe care Foție o denunță ca neleală și un motiv în plus pentru a depune pe papa roman la conciliul din 867. Un al treilea cap de condamnare revenea teologiei. Misionarii latini recitau Credo cu adaosul lui Filioque. Misionarii greci omiteau această interpolație. Pontiful roman, de data aceasta eretic în ochii grecilor, oferea un motiv în plus pentru a fi excomunicat și decăzut. Foție își aranjase bine lucrurile, dar a fost depus în noiembrie 867. Nicolae I muri în același an. Oricât de bine intenționat, gestul lui Foție era inutil. El nu aducea niciun beneficiu Constantinopolului și Romei. Împotriva unui pontif aspru și rigid în privința drepturilor Bisericii sale, Foție, cu excepționala sa personalitate, avea de-a face cu un adversar redutabil, decis să învingă. De altfel, atacând pe papa, el nu pretindea să se stabilească deasupra papalității. Dorea doar să apere autonomia bisericii sale și să mențină Bulgaria în mișcarea Constantinopolului. Foție lăsa ca moștenire o problemă spinoasă: problema Filioque era pusă de Bizanț.

Excomunicări reciproce

Evenimentul din 16 iulie 1054 marchează o treaptă în plus la urcușul disputelor dintre latini și greci. Patriarhul Constantinopolului era pe atunci Mihail Cerularie. Provenit dintr-o familie de aristocrați, el avea patruzeci de ani, un trecut agitat și dădea dovadă de multă ambiție în cariera sa. Constantin al IX-lea Monomac îl ridicase la tronul patriarhal. Cultivat la fel ca majoritatea bizantinilor distinși, cărțile nu-i lărgiseră spiritul.

La defectul scrupulelor metafizice, se adăuga detestarea latinilor, sentiment pe care-l nutrea din reproşurile legate de portul bărbii şi alte prejudicii de aceeaşi natură. Făcute din poziţia sa de patriarh, acest gen de condamnări aveau mare priză la oamenii de rând.

Or, către 1050, bande de normanzi începeau să-şi revendice feude în Italia meridională, unde unele regiuni erau populate de numeroase colonii greceşti. Sub aceşti noi stăpâni, clerul grec se vedea în multe locuri constrâns să treacă sub ascultare latină. Ca reacţie, Cerularie a decis să impună clerului latin din Constantinopol folosirea ritului grecesc, sub ameninţarea pedepsei de a vedea bisericile închise. Ele au fost închise. Dar când patriarhul îşi dădu seama că basileus caută alianţa cu papa roman contra normanzilor, a decis să mai reducă din acţiunile sale. Primele conflicte între cei doi capi religioşi au început prin episcopi interpuşi, dar după un moment de răgaz, în care s-a dorit chiar o reconciliere, părţile implicate au explodat. Papă era pe atunci Leon al IX-lea, fostul episcop de Toul, nepotul împăratului Germaniei Henric al III-lea şi a cărui mare dorinţă era reforma Bisericii latine. Pentru înfăptuirea sa, avea de partea sa un oarecare Humbert, călugăr în Moyenmoutier din Lorena, viitor cardinal episcop de Silva Candida în 1059.

A reforma presupune autoritate. Din această cauză, consolidarea puterilor papei era motiv de nemulţumire pentru episcopii şi feudalii care refuzau să se supună, uneori chiar şi pentru împăraţi. Termenul de teocraţie ce s-a pronunţat pe acest subiect, ar fi excesiv, dar pontiful acolo tindea, şi călugărul Humbert îl susţinea. Humbert ştia să fie disprețuitor şi brutal. Trimis la Constantinopol în fruntea unei delegaţii care avea misiunea de a apropia afacerile papalităţii de cele ale imperiului roman din Orient, Humbert, care ştia greceşte, lucru excepţional pe atunci, nu era dispus să dea dovadă de maleabilitate. Prefăcându-se că tratează exclusiv cu basileus, delegatul se comporta ca şi cum patriarhul nu ar exista, dar când era vorba de a-l aborda personal, folosea alte tactici. Făcând uz de un arsenal de texte apocrife, dintre care faimoasa Donaţie a lui Constantin ori falsele decretalii, Humbert conta mai mult pe invective decât

pe argumente. Nici Cerularie nu i-a rămas dator. Lista ereziilor latine pe care o înaintase a avut consecințe importante. Grecii au aflat astfel că ei erau de zece ori mai eretici, în special pentru că au scos pe nedrept Filioque din Credo-ul nicean. Teologia personajului ignora că Filioque era un adaos de pus pe seama latinilor. Încurcătura era perfectă, dar doar la începuturile sale.

Odată cu moartea papei Leon al IX-lea la 13 aprilie 1054, s-au diminuat simțitor și puterile lui Humbert. Nu-i rămânea altceva de făcut decât să plece, dar nu voia să se retragă discret. Din proprie inițiativă, fără să se gândească că moartea papei îi suprima toată puterea, el excomunică pe Mihai neofitul, care „purta abuziv titlul de patriarh" și la 16 iulie depuse actul pe altarul Sfintei Sofia. La 24 iulie, legația romană era excomunicată de clerul grec. Bunele procedee au fost reciproce. Cerularie a încercat să explice „rătăcirile" latinilor. Humbert a umilit pe greci. Dacă și-ar fi cercetat conștiința, ar fi descoperit că în loc de pace, a semănat discordie.

Anul 1054 este considerat în istoria religioasă ca anul care a marcat evenimentul definitiv al schismei. Dar Biserica are promisiunile veșniciei. La 7 decembrie 1965, la 911 ani după eveniment, în ultima ședință a conciliului la San Pietro din Roma, anatemele puse reciproc de ambasadorul Humbert și patriarhul Cerularie au fost „ridicate din amintire și din mijlocul bisericii". Nu a fost un conflict între sediile vechi și noi ale Rome ori între cei doi prelați. Actul din 1965 se reduce de fapt la ceva minor: ceea ce contează cu adevărat în acest gest de reparație mutuală, este semnificația simbolică, o voință marcată de unire fraternă din partea Bisericii Romei și recunoașterea efectivă a ortodoxiei ca atare. Rezultatul nu este de trecut cu vederea.

Grigore al VII-lea și centralizarea pontificală

Problema puterii de jurisdicție exercitată de papa s-a pus din ce în ce mai clar din momentul când papii au decis să se elibereze de Bizanț pentru a se întoarce spre franci. Trei sute de

ani mai târziu, practica recurgerilor intermitente la autoritatea romană avusese timpul necesar să se maturizeze și să evolueze de partea romană, către ideea de putere și autoritate. Papa Grigore al VII-lea va oferi formulele și exemplele.

Puțini pontifi romani au fost atât de iubiți și detestați în același timp ca sfântul Grigore al VII-lea. Ortodocșii manifestă față de el o aversiune deosebită. La Grigore defectele, la fel ca și calitățile, erau exacerbate în acțiunile sale, care l-au învrednicit să fie canonizat, în special pentru faptul că a suportat eroic încercările pe care le-ar fi putut evita fără să decadă, el având patima puterii absolute și o generozitate deosebită în excomunicări. Prea numeroase, multe dintre ele au căzut în derizoriu. Reforma sa asupra clerului a fost un succes incomplet. Luptele sale aveau scopul de a face să prevaleze asupra celor mari ai lumii, inclusiv asupra împăratului german, un sacerdoțiu care semăna mult ca un imperium. Cu o manieră mai puțin tăioasă, fără îndoială ar fi putut să obțină rezultate mai bune. Biserica orientală nu scapă de preocupările sale. El ar fi voit să elibereze Sfântul Mormânt punându-se în fruntea cavalerilor, dar nu știa, ca mulți alții de altfel, că un om al Bisericii în armură de război era scandalos în ochii ortodocșilor. El ar fi voit să restabilească vechea concordie între Biserica romană și fiica sa, Biserica din Constantinopol, dar nu-și dădea seama că în această afacere de familie, biserica din Constantinopol ținea să fie recunoscută ca având drepturi egale cu Biserica romană. Tentativele sale au eșuat. Din 1074, el concludea că Biserica din Orient, inspirată de diavol, părăsea credința catolică.

De partea lor, grecii erau cu totul străini de starea de spirit care inspira centralizarea pontificală, a cărei expresie precisă era formulată în *Dictatus Papae* (1075)[5]. Acest extraordinar document de douăzeci și șapte de articole, întemeiate în parte pe decretalii discutabile sau pe documente de același gen, revendica, din partea tuturor celor botezați, oricare

[5]http://www.unamsanctamcatholicam.com/history/79-history/215-revisiting-dictatus-papae.html

ar fi fost, o ascultare necondiționată față de puterea declarată absolută a pontifului roman, „indubitabil sfânt prin meritele sfântului Petru" (dictatus 23). În ochii grecilor și îndeosebi în ochii basileilor și ai înalților demnitari ai imperiului, *Dictatus papae*, dacă ar fi fost cunoscute, nu puteau să fie decât motiv de neînțelegere. Era, de exemplu, de neînchipuit ca un papă să îndrăznească a pretinde că are dreptul să depună pe un basileus. Dacă până la momentul respectiv, fie sub papii Gelaziu I, Grigore cel Mare, sau Nicolae I, problema jurisdicției sediului roman putea să apară încă discutabilă, articolele gregoriene erau clare. Tradiția bizantină a Orientului creștin, exercițiul colegial al guvernării ecleziastice contraziceau spiritul acestor texte. Creștinii nu mai vorbeau aceeași limbă.

După Nicea (325), adică de aproape 750 de ani, biserica orientală se adresase Romei ca sediului cel mai venerabil. Niciun text de drept, nicio convenție, nu reglementau aceste recursuri. În afară de aceste demersuri, Biserica din Orient continua să țină la autonomia sa. Cu Grigore al VII-lea, pontificatul roman era zidit ca un fel de monarhie în afara căreia orice altceva era considerat schismă sau erezie. Chiar riturile orientale, martore ale unei tradiții vechi și incomparabil mai bogate decât cele din Occident, trebuiau să se alinieze practicii romane: ceea ce nu era latin era puțin suspect. Într-un fel papa care rezida în Roma se proclama judecătorul universal, al tuturor.

Un text care expune concis tradiția orientală, la circa cincizeci de ani după moartea lui Grigore al VII-lea, permite o perspectivă mai clară asupra celor două poziții. Autorul este Nicetas, episcop de Nicomedia în 1136. "Roma, sediul cel mai înalt al Imperiului a primit primatul, și la ea ar trebui să apelăm în cauzele ecleziastice îndoielnice. Judecății sale ar trebui să se supună ceea ce nu se poate înțelege după regulile comune (...). Episcopul Romei însuși nu ar trebui să fie numit principe al preoției, nici preot suprem, nici altceva asemănător, ci numai episcopul cu primul sediu (...). Biserica romană căreia noi nu-i refuzăm primatul printre surorile sale, căreia noi îi recunoaștem, ca prezidentă a conciliului general, primul loc de onoare, ea

însăși s-a separat, ca urmare a pretențiilor sale, din momentul când a ajuns monarhie, deși nu se cuvenea oficiului său și a divizat, după împărțirea Imperiului, episcopii și bisericile din Orient și din Occident (...). Dacă pontiful roman vrea să ne lanseze ordine din înalta sa poziție și să judece bisericile noastre, nu după sfatul nostru, ci după propriul său arbitru, așa cum dorește, ce fel de paternitate și chiar ce fel de fraternitate ar putea să fie în aceasta? (...). Noi n-am mai fi fiii Bisericii, ci adevărați sclavi".

Autoritarismul lui Grigore mergea în sensul despărțirii, dar atitudinea sa față de biserica greacă nu privea direct lupta în care angajase Sacerdoțiul și Imperiul: asupra acestui punct, miza era occidentală (1074-1122). Totuși conflictul care opusese pe papi împăraților, regilor și principilor germani pentru supremația spiritualului asupra temporalului nu putea decât să întărească pe pontifii romani în dispozițiile lor privind caracterul absolut, imediat și universal al jurisdicției lor. Un secol mai târziu, Inocențiu al III-lea (1198-1216), nu numai că rămânea pe linia absolutismului pontifical după Grigore al VII-lea, dar o preciza încă prin punerea la punct a *plenitudo potestatis* a sa, pe care unii autori au tradus-o prin imperialism papal. Referindu-se la donațiunea lui Constantin, pe care mulți deja nu o mai considerau ca autentică, el afirma că poartă tiara ca rege și mitra ca primul dintre episcopi: Sacerdoțiul trece înainte de imperiu. Scrisoarea sa către rectorii din Toscana este celebră. „După cum luna primește lumina de la soare, care o întrece mult prin cantitatea și calitatea strălucirii, astfel puterea regală își ia toată strălucirea sa din puterea pontificală. Or cele două supremații, cele două puteri își au sediul în Italia (...). În Italia se găsește fundamentul religiei creștine și în primatul sediului său se confundă autoritatea imperiului și a sacerdoțiului". Inocențiu al III-lea este papa celei de a patra cruciade.

Aceste manifestări care, în Occident, reprezentau motiv de exaltare pentru cruciați, au fost pentru Bizanț o catastrofă. Raporturile cruciaților cu grecii au fost în general anevoioase. Pentru greci, francii erau niște mercenari barbari care nu știau să se comporte altfel decât ca niște soldați.

În ochii francilor, grecii erau oameni prea vicleni și în plus, schismatici. A patra cruciadă (1204) a provocat adevărata și definitiva ruptură între cele două Biserici. După întemeierea sa, adică după 875 ani, niciunul dintre dușmani, perși, huni, avari, arabi, bulgari, ruși, nu au putut să pătrundă în cetatea păzită de Dumnezeu. Numai creștinii, marcați cu crucea Mântuitorului, trebuiau s-o profaneze.

Jaful din Constantinopol, scria Runciman[6], nu are paralelă în istorie. Grousset vedea în aceasta „o greșeală iremediabilă contra creștinătății, o crimă istorică”[7]. Venețienii furau. Francezii și flamanzii distrugeau. În numele lui Cristos, soldățimea cu crucea divină se îmbăta, asasina, viola chiar călugărițele, profana Sfânta Sofia. O pradă considerabilă se aduna și se vindea ceea ce nu puteau să ducă. Aceasta dură trei zile, după obiceiul stabilit de dreptul învingătorului. După care au încercat să edifice un imperiu pe ruinele acestui frumos oraș al lumii. Auzind noutatea, papa Inocențiu al III-lea simți satisfacție. El spera ca astfel să readucă biserica din Orient sub ascultarea romană. Dar când a cunoscut toate detaliile, pontiful nu a putut decât să se indigneze. Grecii vedeau în latini pe veșnicii dușmani ai neamului lor, pe când latinii considerau pe orice grec ca pe un dușman al lui Dumnezeu, în virtutea principiului bine cunoscut: Cine nu este cu noi este contra lui Dumnezeu. Fără să vorbim de împărțirea provinciilor între înalții seniori franci, nici de avantajele revendicate și obținute de Veneția, majoritatea cavalerilor săraci nu omiteau să se servească singuri. Totul era deplorabil, dar Inocențiu al III-lea se consolă destul de repede. Imperiul latin era fondat și pontiful ținea mult la aceasta.

Biserica-mamă, adică cea latină, în posesiunea *plenitudo potestatis* a sa, spera să înfăptuiască unirea readucând Biserica greacă sub ascultarea sa și absorbind-o. O ierarhie latină va fi

[6]RUNCIMAN, S., *Istoria cruciadelor*, 1-3, Nemira, București 2015.

[7]GROUSSET, R., *L'Épopée des Croisades*, Plon, Paris, 1939.

instaurată, având în fruntea ei, la Sfânta Sofia, un patriarh venețian. A fost numit în această funcție un oarecare Morosini, personaj foarte vulgar. Morosini era în plus supravegheat de legatul pontifical și culmea, detestat de clericii francezi pe care mersese până la a-i excomunica. El avea dispoziții: metropolele și episcopiile vor fi reorganizate și prelații responsabili ținuți să depună jurământul ai cărui termeni fuseseră cântăriți la balanțele cele mai fine: „Eu voi fi de acum înainte credincios și ascultător Sfântului Petru, sfintei Biserici romane, sediului apostolic, seniorului meu Inocențiu și succesorilor săi catolici. Eu voi apăra atât cât voi putea împotriva oricărei creaturi vii papalitatea romană, onorurile, demnitățile și bunurile sale". Clerul grec n-avea decât două soluții: să se supună sau să demisioneze. Unii și-au exprimat acordul la nivel formal, dar o mare parte din cler a preferat să plece. Clerul latin se hotărî să-i înlocuiască pe greci.

Totul de altfel nu se petrecea decât prin violență. Dominația francă a fost omenoasă sub împăratul Henric de Hainaut. În Peloponez, coexistența champanezilor și localnicilor a fost rezonabilă. Dar occidentalii care se gândeau să latinizeze prin constrângeri se înșelau. Brutalizată în partea europeană, ortodoxia se stabilise în Asia Mică, în partea Imperiului care avea capitala la Nicea. Imperiul latin[8], creație artificială de tip feudal, fără bază etnică sau religioasă, în mijlocul unei populații ostile, era destinat ruinării. Între timp, el lipsea cruciada din Asia Mică de oamenii de care avea nevoie și compromitea întreaga expediție. Aceasta dură mai puțin de șaizeci de ani, dar în șaizeci de ani, s-a făcut mult rău. Imperiul creștin din Orient, dezmembrat, nu se va ridica din ocupația cruciaților.

[8]*Oriente cattolico*, Vatican 1974. FEDALTO, G., *La Chiesa latina in Oriente*, vol 1-2, Mazziana, 1976-1981.

Antilatinismul

Mai mult ca niciodată, ortodoxia se va defini contra latinilor. Cuvântul cheie este *antilatinismul*, care rezumă toate prejudiciile istorice și religioase ale grecilor contra latinilor. Trebuie spus că latinii nu evitau ocaziile de a se face disprețuiți. Inocențiu al III-lea, care ținea să utilizeze Constantinopolul ca pe o bază de plecare spre Ierusalim și al cărui interes era de a se face agreat de greci, a manifestat de multe ori bunăvoință față de ei, dar la fiecare pas, se lovea de obstacolul prejudecăților sale proprii. El era convins că prăbușirea Orașului păzit de Dumnezeu se datorase refuzului de a se rândui sub primatul roman. Pentru a pune clerul grec pe calea ideilor latine corecte, el n-a găsit altceva mai bun decât să trimită la Constantinopol pe profesorii universității din Paris. Unul din aceia care s-a făcut cel mai detestat a fost legatul Pelage, cardinal de Albano. Cerând supunerea totală, el închidea bisericile, alunga pe călugări, arunca pe preoți în închisoare. În legăturile lor cu grecii, latinii nu au înțeles că nu-i ofensează nimic mai mult pe oameni decât atunci când te atingi de riturile și de obiceiurile lor. A schimba fără motiv practicile tradiționale este întotdeauna un act de dispreț împotriva celui învins.

De fapt, Biserica romană n-a putut niciodată să impună durabil liturghia sa, nici ceremonialul său, și cu atât mai puțin să facă acceptate persoanele. Este de reținut că, atunci când Bizanțul s-a găsit prins, la est și la vest, între normanzi și turci, în jurul anului 1071, el era mult mai animat contra latinilor decât contra turcilor. Din acest moment, un sentiment de patriotism se va afirma din ce în ce mai mult ca antilatinism. În ochii grecilor, cruciadele, considerate ca acțiuni ale imperialismului pontifical și ale mercantilismului italian, sunt mai primejdioase decât turcii pentru ordinea lumii dorită de Dumnezeu și încredințată de el în paza împăraților pioși. Turcii cel puțin nu se atingeau de religia Treimii.

De mult timp, poziția grecilor era clară. A accepta să se supună pontifului roman, a părăsi riturile strămoșești cu care

sfinții și simplii credincioși s-au rugat și s-au sfințit de la origine, a simți, a acționa precum latinii, într-un cuvânt a latiniza, este un păcat care nu se iartă căci el trădează ceea ce se va numi elenism, adică rasa, civilizația și religia. Antilatinismul a devenit o tradiție în Orientul ortodox. Acesta este rezultatul cruciadei de la 1204: un bilanț de dispreț. Latinii se miră adesea de ostilitatea care durează și astăzi, după mai bine de șapte sute de ani. Ei uită că de la 1453, data căderii Constantinopolului, au trebuit așteptate primele răscoale naționale, în special aceea din Grecia în 1821 și, o sută de ani mai târziu, tratatele de la Sevres (1920) și de la Lausanne (1923) pentru a expulza definitiv regimul turcocrației. Se va vedea în detaliu: timp de sute de ani, ortodoxia, condamnată la robie, n-a putut să trăiască decât întoarsă asupra ei însăși. Schimburile cu exteriorul erau mai degrabă rare, nefiind acceptate de turci. Religia a supraviețuit totuși, dar în rezistența sa față de ocupant, ortodoxul nu uita vechile prejudecăți amplificate în timp împotriva latinilor.

Frica de turci și încercările de unire[9]

După reîntoarcerea grecilor în capitala lor istorică (1261) basileii, a căror putere rămânea redusă, promiteau unirea pentru a atrage creștinătatea romană și a obține avantaje politice și militare datorită cărora ei credeau că pot rezista în fața pericolului turc. La conciliul din Lyon (1274), delegația greacă trimisă de Mihail al VIII-lea Paleologul latiniza. Mihail, care restabilise Bizanțul în Bizanț și care a fost unul din marii săi suverani, a fost excomunicat atât de Biserica greacă cât și de cea latină.

În 1438-1439, la Ferrara, apoi la Florența, grecii i-au întâlnit pe latini. Erau șapte sute, conduși de împăratul lor Ioan al VIII-lea Paleologul și de patriarhul lor Iosif al II-lea. Latinii vizau reîntoarcerea la ascultarea romană într-o problemă în care

[9]BRUNELLO, A., *Le chiese orientali e l'unione*, Massimo, Milano 1965.

nu fusese disjuncție. Era totuși prima dată când unirea era discutată într-un fel deosebit de solemn, de la egal la egal, asupra unor puncte precise. Au fost dezbătute patru puncte: Filioque (adaos și doctrină), calitatea pâinii de la prefacere, purgatoriul și puterile Papei. Se conveniră la sfârșit formule care, deși acceptate de ambele părți, nu au mulțumit niciodată pe deplin. Un singur avantaj durabil favoriza pe pontiful roman: autoritatea sa, contestată în Occident înainte de conciliu, a fost mult consolidată, dar aceasta nu-i interesa pe greci.

De la începutul acestor ședințe, era de temut că lucrurile nu vor merge de la sine. La Veneția, în cadrul ceremonialului adoptat pentru audiența papală, Iosif al II-lea a refuzat să sărute piciorul papei, deoarece nu considera ca papa merită acest privilegiu și îl considera asemenea unui frate. Primirea a fost lipsită de curtoazie iar totul s-a desfășurat destul de anevoios.

De-a lungul ședințelor publice și a reuniunilor comisiilor, doar un pas despărțea două mentalități antagoniste. Latinii, experimentați în metodele scolastice, căutau să câștige prin argumentație. Grecii, ai căror oratori erau de asemenea bine pregătiți, deși aveau o formație diferită, preferau să se sprijine pe textele sfinților. Două lumi se întâlneau pentru a demonstra incapacitatea lor de a se înțelege. Din înfruntare, latinii nu au ieșit decât aparent victorioși. Grecii recunoșteau adăugarea termenului Filioque drept legitimă în Occident datorită circumstanțelor particulare, dar că, în ceea ce-i privește, vor continua să o ignore. Venită din partea lor, era o concesie importantă.

Ei admiteau de asemenea termenii care defineau primatul sediului lui Petru în sens latin, dar i-au însoțit de o clauză echivocă care-i limita considerabil efectele: „Fiind neatinse drepturile și privilegiile patriarhilor”. Biserica din Bizanț își păstra astfel autonomia tradițională. Unirea semnată la Florența nu a fost primită la Constantinopol: comunitatea clerului, călugării și credincioșii s-au opus. Un număr de prelați eminenți și-au retras semnătura.

A avut loc catastrofa din 29 mai 1453. Pentru unii, era pedeapsa Providenței pentru unioniștii care latinizaseră la

Florența. Pentru alții, era pedeapsa pentru adversarii lor care respinseseră unirea de la Florența. Turcii puseseră toată lumea de acord despărțind prin frontiere reale, timp de secole, cele două părți ale lumii creștine. Astfel, au mers în sensul antilatinismului integral.

Din acel moment, două Biserici concentrate asupra drepturilor și prejudecăților lor, originare din același Cristos, vor trăi despărțite una de cealaltă, fiecare considerându-se unica biserică vizibilă a lui Cristos. În Occident, latinitatea, catolicitatea, mântuirea veșnică, sunt practic sinonime. Mai mult ca niciodată, latinii nu vor concepe unirea decât dacă ortodocșii își aliniază structurile instituționale, dreptul, limbile liturgice, riturile, teologia, spiritualitatea lor sub regula romană. Aceasta înseamnă a umili Biserica ortodoxă și a o considera drept fiica risipitoare care este primită din nou acasă. Chiar și atunci când papii vor afirma legitimitatea riturilor ortodoxe respectiv gesturi, cuvinte, simboluri care exprimă o tradiție de credință și o celebrare colectivă în participarea la sacramente, ei vor păstra o invincibilă sfidare împotriva a ceea ce nu este catolicism latin. Atitudinea lor s-a asemănat mai mult unor toleranțe și concesii decât unei dispoziții de justiție, de bunăvoință și de respect față de cei cu o orientare diferită. În ceea ce privește ortodoxia, mulțumită de pozițiile tradiționale, privea în mod obișnuit de sus pe catolicii latini.

Totuși de mai multe ori, pontifii romani au luat inițiativa primilor pași spre reconciliere. În 1848, papa Pius al IX-lea a făcut ortodocșilor propuneri aparent binevoitoare, promițându-le să-i primească generos, dacă consimțeau să „revină la scaunul suprem al lui Petru”. Ignorând istoria și psihologia grecilor, înțelegea să-i integreze pur și simplu în sistemul roman. Replica a fost extrem de vie și relativ injustă. Leon al XIII-lea a fost primul care a înțeles valoarea și bogăția riturilor orientale și temeiul unui drept canonic deosebit. Mai bine informat, el n-a vorbit de „întoarcere” și a evitat să propună pentru formarea clericilor orientali studiul tomismului. Dispozițiile sale erau în orice caz sincere, dar ele aveau împotriva lor, în anturajul său imediat, o curie perfect antrenată în manevre de întârziere.

Contribuind la amplificarea situației existente, patriarhul din Constantinopol a oferit drept răspuns o serie de insulte perfect nemeritate.

Apoi, ca urmare a unei conjuncturi excepționale în istoria celor două Biserici, Athenagoras I, Ioan al XXIII-lea și Paul al VI-lea au restabilit în parte primatul de caritate. În multe cazuri, a fost vorba de stimă și afecțiune reciprocă. Diaspora ortodoxă are un număr de preoți și de laici instruiți și bine formați. Ei n-au găsit nimic de schimbat în pozițiile doctrinale a căror valoare au știut s-o aprofundeze și s-o reînnoiască, dar au intrat bucuroși în dialog.

Pentru ortodocşi, Biserica este constituită din biserici locale unite într-o credință comună, fiecare având în frunte un patriarh asistat de un sinod permanent. Sistemul este colegial. Autoritatea supremă este aceea a conciliului. Infailibilitatea doctrinală provine din acordul episcopilor și a poporului creștin asupra conținutului credinței. Patriarhul Constantinopolului era considerat prima autoritate morală, cu titlul de primul între egali (*primus inter pares*).

Pentru catolicii latini, concepția puterii papale este de tip monarhic. Autoritatea, centralizată în mâinile pontifului suprem, se exercită de sus, peste toți creștinii. Infailibilitatea personală a papei decurge din această doctrină. Un laic francez, monsenior Olivier Clement, atașat de ortodoxie, a scris, cu privire la recursurile episodice ale Bisericii grecești la primatul roman: „Pentru ortodocși, eroarea ecleziologică a Romei a constat în transformarea acestei autorități dintr-un drept moderat de arbitraj într-o putere supremă care va da papei dreptul de a desemna pe episcopii tuturor Bisericilor”. Aceste rânduri se opun cu totul constituției *Pastor Aeternus* de la Vatican I: pontiful roman posedă o putere plenară și suverană de jurisdicție în toată Biserica. Această putere este „ordinară și imediată peste toate și în fiecare dintre Biserici”. Ortodoxia nu poate și nici nu vrea să renunțe la o concepție de ecleziologie identică cu ea însăși de la origine. Occidentul latin, ale cărui revendicări ale primatului n-au fost formulate în toată rigoarea și plenitudinea lor decât începând din secolul al XI-lea, cu atât mai puțin n-ar

putea să renunțe la o poziție pe care o ține aproape de un mileniu. Este vorba, și de o parte și de cealaltă, de tradiții fără niciun echivoc posibil și concepții pe care timpul le-a consolidat și de care trebuie ținut cont.

La Constantinopol, nu toate străzile duceau la Sfânta Sofia, precum nici în lumea extinsă, nu toate drumurile duceau la Roma. Premisele de la care s-a plecat au fost false: prin întemeierea bisericii sale, Cristos ar fi construit cu o mână o structură monarhică și cu cealaltă o organizație colegială; ori în economia Mântuirii ar putea exista răscumpărați de mâna a doua.

Oricât de diferite ar fi Bisericile, schisma nu ajută la nimic. Cu sau fără schismă, și una și alta au avut dintotdeauna personalități proprii. Biserica din Orient s-a dezvoltat într-o credință comună cu Occidentul, dar ea n-a simțit nevoia unei centralizări și n-avea nimic de cerut de la Roma în privința problemelor de teologie, de sacramente, de viață creștinească. Gândirea sa dogmatică a fost definită de concilii. Oricât de importantă ar fi fost participarea Romei, Biserica orientală deținea conducerea. Ea s-a organizat în patriarhii ai căror titulari se adresau venerabilului sediu al Romei. Biserica din Orient a urmat propria sa linie, practicând o autonomie care corespundea cu tot ce era ea însăși: istorie, poziție geografică, incidențe politice, cultură, teologie, obiceiuri și rituri. Dacă i se reproșează o oarecare rigiditate, ea este îndreptățită să răspundă că este mai aproape de origini decât sora sa din Occident, care s-a dezvoltat de asemenea în sensul liniei proprii. Schisma istorică apare constituită prin acceptarea unei situații în care fiecare parte a creștinătății trăiește, se compune și judecă fără să țină seama de cealaltă.

În 1425, pe patul de moarte, împăratul Manuel al II-lea l-a chemat pe succesorul său Ioan al VIII-lea și i-a spus, cu privire la unirea Bisericilor: „Contra turcilor, propune unirea, deschide negocierile, dar fă-le să dureze. Tu nu ai să ajungi niciodată să împaci orgoliul latinilor și încăpățânarea grecilor”.

În expunerea faptelor, antagonismele au fost descrise conform adevărului istoric. Deja distanțe lungi au fost

suprimate. În Italia, când este celebrată o liturghie ortodoxă, un preot latin ține predica în fața unei asistențe formate din numeroși latini iar la marile sărbători, corurile latine își aduc concursul la o liturghie care trece peste Filioque. În ceea ce-i privește, când nu are loc liturghia lor, ortodocșii pioși participă la Liturghia latină din cartierul în care locuiesc, nu numai în Italia, dar și în alte state europene. Un trecut întreg de conflicte este pe cale de abolire. Stima reciprocă, prieteniile spirituale, respectul pentru gândirea celuilalt au creat un climat nou. S-a observat că diferențele pot fi complementare printr-o îmbogățire reciprocă.

Sfârșitul unei lumi. Ienicerii la Sfânta Sofia

29 mai 1453. Constantinopolul, căzând sub puterea turcilor, se va numi de-acum Istanbul. După jefuirea orașului de către cruciați în 1204 și divizarea Imperiului grecesc într-un alt Imperiu, principate și regate latine, Paleologii, chiar după revenirea lor în capitala istorică (1261), au trebuit încetul cu încetul să se supună inevitabilei cuceriri a turcilor, nu numai în Anatolia, dar și în întreaga peninsulă a Balcanilor, până la Adriatică și la Dunăre. Imperiul se redusese la o capitală și câteva insule.

Odată cu căderea Bizanțului, un vast teritoriu al creștinătății se prăbușea, amenințarea Islamului înainta spre vest, ideea cruciadei era definitiv părăsită iar populațiile creștine în primejdie de apostazie sau, în orice caz, de a fi constrânse la robie. Desigur, relațiile dintre Occidentul și Orientul creștin nu încetaseră să fie anevoioase. Roma veche nutrea totdeauna neîncredere sau ostilitate față de Roma nouă stabilită pe malurile Bosforului, și aceasta era totdeauna dispusă să-i arate disprețul și ura sa. În ochii latinilor, catastrofa dovedea că orașul păzit de Dumnezeu nu mai exista și că el trebuia să vadă în căderea sa pedeapsa „apostaziei" lui. De partea sa, Bizanțul îi acuza pe latini de a fi prevaricat despărțindu-se de trunchiul Bisericii

universale. Evenimentul din 1453 nu era de natură să apropie cele două surori dezbinate.

Constantinopolul în robie reprezenta o înfrângere a civilizației. Călătorii admiraseră extraordinarul amplasament pe care natura și arta le rezervaseră marii capitale a elenismului: zeci de palate, cetatea imperială a Marelui Palat, mănăstirile celebre, bogăția grădinilor și incomparabila așezare a Cornului de Aur. Fără îndoială, după jefuirea latinilor din 1204, orașul pierduse mult din splendoarea sa: populația se rărise, numeroase cartiere erau goale, monumente ilustre zăceau în părăsire, dar mai rămâneau destule mărturii ale gloriei de odinioară. Sărăcit, mutilat, Orașul păzit de Dumnezeu păstra reputația sa de suveran. El adăpostea, după atâtea secole, numeroase tezaure ale spiritului uman, tradiții, capodopere ale păgânismului și ale literaturii creștine.

În noaptea de 28 spre 29 mai 1453, mai puțin de nouă mii de apărători slab înarmați au ținut piept unei armate evaluate la o sută cincizeci de mii de asediatori, din care ienicerii reprezentau cele mai bune trupe ale epocii. Dacă ar fi beneficiat de ajutor din Occident, Mahomed al II-lea ar fi fost poate constrâns să ridice asediul. Dar artileria sa formidabilă spărsese metodic o bucată din ziduri. În seara zilei de 28 mai, la Sfânta Sofia, latini și greci partizani ai unirii, uitaseră în jurul Euharistiei certurile strămoșești, și pentru ultima dată, zidurile bazilicii dăduseră ecoul aclamațiilor și litaniilor. Au fost trei zile de jaf universal acordat soldățimii de către învingător după obiceiul barbar: ienicerii dezlănțuiți în mijlocul celebrării Sfintei Liturghii, bogății jefuite, cărți și sfinte icoane aruncate în foc, icoana profanată a Prea Sfintei Mame al lui Dumnezeu, protectoarea orașului, Evanghelii distruse, fecioarele consacrate Domnului violate, mii de morți, zeci de mii de prizonieri. Rușinea supremă: Mahomed al II-lea a intrat în templul Divinei Înțelepciuni și, în picioare pe altar, a adus mulțumiri Dumnezeului Islamului. Se putea crede că Sfântul Constantin, purtătorul steguleților de luptă ale Orașului Regină, se îndepărtase de supușii săi.

De fapt, odată împlinită lichidarea Imperiului bizantin, cuceritorul avea tot avantajul de a restabili un regim de viață normal, pe cât posibil. Prima lui grijă a fost să repopuleze orașul chemând grecii pe care-i va trata cu respect pentru a scoate profit din serviciile lor, facilitând turcilor mijloacele de a se stabili aici. În momentul catastrofei, populația Constantinopolului era evaluată la circa 70.000 locuitori, din care 50.000 au fost prizonieri sau exilați. Douăzeci și cinci de ani mai târziu, Istanbulul număra aproape 70.000 de locuitori. Pentru secole, ortodoxia Bizanțului intrase în captivitate[10].

[10]SUTTNER, E. C., *Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, Ars Longa, Iași 1998.

Capitolul al II-lea

LUMEA CĂLUGĂRILOR

Pentru a cunoaşte mai bine mentalitatea creştinilor din Orient, nu-i suficient să se admită că ei trăiesc din credinţa comună a ortodocşilor şi catolicilor, participă la aceleaşi sacramente şi au contribuit la ilustrarea măreţiilor istoriei noastre bisericeşti timp de secole întregi.

Ortodoxul se deosebeşte de latini, în primul rând pentru că este oriental, pentru că este de mult timp despărţit de scaunul Romei, şi nu în ultimul rând, pentru că are o concepţie despre lume care occidentalilor le-a devenit străină şi pe care o împărtăşesc şi catolicii din Orient. De aceea, este indispensabil, atunci când abordăm sufletul său, să ieşim, cel puţin pentru moment, din starea noastră de spirit de oameni moderni ieşiţi din revoluţie, care a marcat atât de puternic Occidentul actual începând cu secolele XV-XVI.

Omul în Occident şi în Orient

Produsul păgân sau mai bine spus, laicul Renaşterii – cu referire la Renaşterea italiană din Quattrocento - este omul singular care, declarându-se în mod suveran liber şi deci eliberat de anumite valori considerate de el ca perimate, lucrează la reconstruirea lumii după chipul său cu o inteligenţă şi o voinţă capabile de a îndrăzni totul. Doreşte să-şi înalţe sufletul şi spiritul şi să fie util societăţii. Dornic să atingă plenitudinea capacităţilor sale (virtus), urmăreşte cu tenacitate scopurile propriei sale glorii temporale. De aceea, va ajunge în timp la o asemenea secularizare a întregii sale fiinţe, încât va dispreţui virtuţile discrete, fundamentul vieţii interioare şi, mai mult decât atât, viaţa contemplativă, inutilă după el, pentru buna organizare

a societății. Regnum mundi (împărăția lumii) va înlocui Regnum Dei (împărăția lui Dumnezeu). Cel prudent, experimentat în distincțiile „dublului adevăr", își va păstra religia ca o mobilă de familie onorabilă, fără utilitate precisă și astfel, asigurat de o conștiință bună, va crede că totul este permis în domeniul vieții practice. Pentru a relua expresia folosită de D. Jean Delumeau, „explozia nebuloasei creștine" a dat naștere unui sentiment de dispreț împotriva Evului Mediu, dispariția idealului creștin și apariția unui individualism care se manifestă ca o notă permanentă. Omul se prevalează de o putere de eliberare pe care voința sa o va împinge adesea până la ultimele sale consecințe în cazul umanismului păgân; umanismul creștin va insista, de partea sa, asupra ideii de libertate pe care omul a primit-o de la Dumnezeu atunci când a fost creat după chipul lui.

Această atitudine, rezultat al unei aventuri istorice care a frământat Occidentul timp de mai bine de două secole, este în general necunoscută Orientului. Este cunoscută importanța pe care lumea bizantină a dat-o religiei timp de mai bine de un mileniu. Se știe de asemenea că, în provinciile kieviene și moscovite, poporul rus moștenea de la început această stare de spirit și că după căderea Constantinopolului, Moscova, proclamându-se „a treia Romă", se va considera ca singura depozitară a adevăratei ortodoxii. Mai mult de patru secole de ocupație turcă și revoluția din 1917 au făcut ravagii în suflete, dar n-au modificat orientarea profundă a acelora care au rămas credincioși trecutului lor.

Reflectând la Evul Mediu, găsim un Ev Mediu de credință simplă, dacă ignorăm clasificările lăsate de marii gânditori occidentali. Departe de a despărți de Dumnezeu lumea în care trăiește, el consideră dimpotrivă că centrul gravitației cosmosului este Dumnezeu însuși și că întreaga creație, însuflețită sau neînsuflețită, nu există și nu se menține decât prin raportarea la Dumnezeu. El gândește că ființa umană, distinctă de Dumnezeu, este cufundată în Ființa divină de care depinde. Pentru el, Dumnezeu conține lumea, iar lumea este conținută în Dumnezeu. Pentru a ne convinge, nu trebuie decât să intrăm în una din bisericile lor. Acolo, latinul, obișnuit cu sobrietatea

catedralelor, se simte ca transportat într-o lume divină. Pretutindeni nu sunt decât fresce și mozaicuri, iar dacă din întâmplare, pereții nu sunt acoperiți total, el simte un fel de decepție. Aceste imagini au o semnificație particulară. Biserica este cerul pe pământ, locul unde Dumnezeul ceresc rămâne și se mișcă. De aici provine devoțiunea creștinului din Orient pentru sfintele icoane. A existat și o artă profană. Dar vestigiile sunt mult mai puțin numeroase, pentru că arta bizantină nu este o artă a omului, ci a divinului, nu a efemerului, ci a eternului, nu a frumuseții, ci a sacrului. Ar fi ideal ca artiștii moderni ai ortodoxiei să rămână fideli acestor tradiții.

Astfel, trăind într-o lume în care nu s-ar putea ști precis dacă e viața cerească care se apleacă spre pământ sau dacă e viața pământească care se află ridicată în cer, formația ortodoxului este în mare parte religioasă. Adesea, grija noastră pentru cultura profană nu mai lasă mult loc pentru cultura religioasă. Desigur, Biserica ortodoxă orientală n-a dus lipsă de oameni iluștri care datorează o parte din prestigiul lor școlilor de retori. Părinții greci au fost în cea mai mare parte umaniști autentici. Au existat și la Bizanț certuri asupra excelenței sau asupra primejdiilor pe care le puteau oferi științele „mondene" în opoziție cu „adevărata" știință. Dezbaterea este tot atât de veche ca și Biserica.

Însă teologia își păstrează locul central în lumea bizantină. Sfinții împărați, care petreceau o bună parte din timpul lor la biserică, se ataşau cu bucurie de teologie, cu toate că aceasta n-a fost întotdeauna în beneficiul religiei. Din rândurile laicilor, o elită dintre cei mai zeloși admiratori ai antichității clasice, un Psellos, de exemplu, cunoștea tot atât de bine literatura sacră, încât a putut scrie că literatura bizantină, păgână prin forma sa, este creștină prin inspirația sa. Poporul ignora misterele teologiei, dar nu ezita să ia partea celor pe care îi considera oameni ai lui Dumnezeu. Pentru creștinul din Orient, religia ocupa un loc excepțional în cursul vieții sale cotidiene. Orice ortodox instruit a păstrat ceva din această deschidere către spiritual. Când el nutrește o oarecare grijă pentru cultura religioasă, Biblia este cartea sa de căpătâi. El n-a

cunoscut restricțiile pe care Biserica latină le-a impus creștinătății occidentale, inclusiv reținerea de la citirea Sfintei Scripturi. El n-are la dispoziția sa pe admirabilii specialiști ai Bibliei, care reprezintă onoarea creștinilor din Occident. Dar el își cunoaște textele, căci a făcut din ele hrana vieții sale. La cei mai buni, citirea Bibliei este adesea lectură divină, neîncetat reluată și meditată, fără metodă precisă, dar din care rezultă o cunoaștere profundă. Scrierile Părinților Bisericii au apărat Biserica și au contribuit la definirea dogmelor. De aici rezultă o cultură spirituală mai difuză, mai îndepărtată de formele precise pe care categoriile noastre mintale le-au impus tratatelor occidentale de teologie și câteodată lucrărilor de spiritualitate, dar care nu este mai puțin autentică. Poate chiar datorită absenței metodei, se ajunge mai repede la știința sfinților, rezultat al întregii teologii. Orientalul, în favoarea unei concepții despre lume exclusiv teocentrică, poate să trăiască foarte ușor teologia. Pentru el, teologia este în sine mai puțin o știință decât viață, mai degrabă contemplativă decât cerebrală, cunoaște mai puține școli decât occidentalii, și poate datorită acestei mari libertăți, ea se orientează mai ușor către ceea ce aceștia numesc mistică. Înălțarea Domnului învață creatura că are o obligație de a se ridica necontenit până în ultima zi. Schimbarea la față devine un scop pe care creația întreagă trebuie să-l atingă progresiv prin toate gradele ascensiunii spirituale.

Cei simpli – trebuie incluși și călugării, recrutați în mare parte din mijlocul poporului, iar în Orient starea monastică nu se dublează cu starea sacerdotală și deci nu comportă în mod necesar studii - găsesc în hagiografie exemple care le susțin eforturile. Ortodoxul evlavios, văzând lucrurile în economia divină, nu se miră de extraordinar și regăsește cu plăcere expresia vieții carismatice care anima primele comunități ale Bisericii. În orice caz, oamenii simpli ca și cei savanți apreciază Liturghia, care este adesea unicul mijloc de formare religioasă pentru mase. Sfânta Liturghie este totdeauna solemnă, cu pregătirea sa: misa catecumenilor, misa credincioșilor. Participantul se simte parte din simbolismul care pătrunde toată

liturghia și trăiește drama care reproduce viața și pătimirea Mântuitorului.

Abundența textelor și răbdarea care nu se pierde odată cu trecerea secolelor sunt surprinzătoare. Odinioară, occidentalul considera prea lungă misa mare, dar când o urmărea cu atenție, obișnuit cu formulele de rugăciuni solid construite, descoperea în concizia rugăciunilor romane o multitudine de înțelesuri. Canonul occidental, cu toate aceste contribuții ale sale, este construit cu un echilibru remarcabil al părților. Această concizie, aceste formule solide, această măsură, ar putea să pară seci și înguste creștinului din Orient, pe când noi suntem tentați de a-i reproșa generozitățile Liturghiei sale. „*Nimic poate,* scria Leon al XIII-lea, *nu pune mai bine în lumină catolicitatea Bisericii lui Dumnezeu decât singularul omagiu al acestor ceremonii de forme diferite, celebrate în limbi venerabile prin vechimea lor, consacrate prin folosirea lor de către apostoli și Părinți*". Trebuie remarcat că aceste rânduri fac parte din scrisoarea apostolică *Orientalium dignitas*[11], din care numai titlul redă o anumită stare de spirit.

Asceză și contemplație

Preoții și călugării consideră că rugăciunea și lauda, care se ocupă de Dumnezeu, sunt preferabile acțiunii, care se ocupă de oameni. De aceea, mănăstirile sunt foarte numeroase în Orientul creștin. Se înțelege că la unii idioritmici, care trăiesc aproape după placul lor și nu practică votul total al sărăciei, idealul monastic este slăbit; dar chiar și la ceilalți cenobiți, dintre care mulți sunt foarte austeri, individualismul se manifestă într-un fel aparte. Sunt urmate preceptele sfântului Vasile, reluate mai târziu de sfântul Teodor Studitul, și totuși, multe detalii fac să ne gândim la marea libertate care domnea în primele comunități din Egipt și din Palestina. Cea mai mare

[11]https://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/apost_letters/documents/hf_l-xiii_apl_18941130_orientalium-dignitas.html

parte din marii scriitori ai Bisericii din Orient, formați în literatura profană, au trecut prin monahism înainte de a fonda o teologie originală. Comunitatea călugărilor consideră că mănăstirea, școala slujirii lui Dumnezeu, nu a fost niciodată destinată să devină o academie de savanți. Pentru ei, adeseori cuvântul elenism însemna păgânism. Acest curent de integrism monahal generalizat, se va acomoda cu ignoranța pentru a se ocupa de rugăciune, de ascultare, de caritate, de asceză, cu o rigoare a postului și a lipsei de confort greu de înțeles. Acești călugări, când nu sunt la oficiu, par inactivi, dar ei sunt adesea blânzi, evanghelici și aceasta răscumpără multe umbre. Dacă harul îi îndeamnă, ei vor părăsi mănăstirea și se vor retrage în pustietate, pentru a fi mai mult ai lui Dumnezeu. Nu vor mai participa regulat la harul Liturghiei comune, dar prin rugăciuni foarte simple, infinit repetate (Isuse, Fiul lui Dumnezeu, ai milă de mine, păcătosul), vor păși, cu prețul unei asceze de temut, pe Taborul transfigurării lor particulare. Întăriți în înțelepciunea divină, vor coborî din singurătatea lor pentru a se pune în serviciul fraților pentru mângâiere evanghelică. Cuvintele lor simple, sunt de fapt rodul unei curățiri interioare îndelung susținute.

Exista odinioară pe masivul Athosului, trăind într-o cabană greu accesibilă, un călugăr rus care și-a găsit pacea. Vara se încălzea la soare fără să se gândească măcar de a se ușura de hainele sale călugărești. Iarna, soba sărăcăcioasă, nu-l apăra nici de frig, nici de vânt, nici de zăpadă. Hrana sa era mai mult decât frugală. Cabana sa avea patru sau cinci metri latura. Dedesubt, prăpastia. Călugărul trăia acolo de mulți ani aproape fără să se miște, fără să se spele, căci puțina apă pe care o conținea mica lui cisternă trebuia să fie adusă dintr-un izvor îndepărtat. Dormea patru ore, postea în fiecare zi. Foarte distins, chiar în zdrențele sale, vorbea cinci sau șase limbi, avea mintea vie, memoria agilă, trăsăturile sale calme reflectau un suflet împăcat. La altitudinea unde-și plasase sufletul și trupul, acest om îl întâlnise pe Dumnezeu: o Biblie și câteva cărți liturgice îi erau suficiente. Harul, meditația și contemplația făceau restul. Uneori, parcurgând un drum anevoios, asista la Liturghie pentru

a primi sacramentele. Știa că rugăciunea sa avea de acum un rol în liturghia universală care se derula în jurul tronului Mirelui.

Asceza în pustiurile Egiptului

Încă de la începutul secolului al IV-lea, se găsesc monahi aproape pretutindeni în Egipt, în Palestina, în Siria, la Sinai. Diverse explicații au fost aduse pentru a lămuri amploarea unei asemenea mișcări. Singura cu adevărat universală constă în aceea că oamenii se ghidează după o poruncă a Evangheliei: „Fiți desăvârșiți precum Tatăl vostru ceresc este desăvârșit" (Mt 5, 48) și au acceptat mijloacele acestei perfecțiuni: „Mergi, vinde tot ce ai și dă săracilor, și tu vei avea o comoară în cer" (Mt 19, 21; Lc 18, 22). Este vorba de o alegere deliberată care antrenează individul, conform modelului lui Cristos, să dezvolte până la capăt virtuțile botezului său. După cum Avraam și-a părăsit țara, precum apostolii au părăsit familia și satul lor, creștinul din această categorie nouă va lăsa totul în urma lui. După cum Cristos a fost sărac și suferind, el va alege sărăcia lucie și asprimea vieții. Dacă se hotărăște să trăiască departe de toți, el va înfrunta încercarea singurătății, postului, întunericului, privegherilor și, printr-un antrenament susținut o viață întreagă, se va elibera de greutatea trupului pentru a-și elibera sufletul și a-l apropia de Cristos. Dacă se va alipi de un grup, el se va strădui să reproducă viața primilor creștini care, având totul pus în comun, trăiau în unanimitatea rugăciunii. Astfel, precum Biserica persecutată avusese martorii săi prin sânge, Biserica monahilor și-ar avea martorii ei prin asceză.

Sfântul Anton Egipteanul, tatăl monahilor (251-356) n-a fost primul monah. Au existat asceți și înaintea lui. Printre ei, tânărul și-a găsit îndrumător spiritual. Când a devenit adult, a urmat modelul lui Cristos, și de abia la cincizeci și patru de ani a devenit el însuși maestru pentru un timp îndelungat în jurul Pispirului, după care s-a retras într-o singurătate aproape completă pe muntele Qolzum.

Oricare ar fi fost sfinţenia sa, nu s-ar putea spune care a fost influenţa sa fără cartea „Viaţa”[12] pe care prietenul său Atanasiu, episcopul din Alexandria, o scrise aproape imediat după moartea modelului său. Rapid tradusă din greacă în coptă, în siriană, în latină, această lucrare a trimis în pustie o mulţime de creştini. Lucrare de propagandă eficace prin referinţa la miraculos şi prin descrierile luptei cu demonii, această Viaţă nu era mai puţin o carte de spiritualitate în sensul în care se înţelegea pe atunci, adică un program de asceză ilustrat printr-un exemplu. Acolo se găseşte tot ce vor sfinţi generaţiile de monahi: rigoare tenace a ascezei, experienţă care face din austeritate şi din lupta spirituală un mijloc şi nu o performanţă, atenţie la sine, cucerirea curăţiei inimii, psalmodie, rugăciunea foarte simplă, starea de contemplaţie. (Viaţa 14, 93).

În momentul în care Anton formează asceţi în jurul Pispirului, pustiul situat la sud de Alexandria se populează de colonii monastice, în care maeştrii sunt Amun, Macarie Bătrânul, Macarie cel Tânăr. Numărul asceţilor este suficient pentru a se face o organizare. Lavrele din Egiptul de jos nu au propriu zis superiori, dar nu lipsesc niciodată bătrânii care propun sfaturi.

Mult mai departe spre sud, în jurul marelui cot al Nilului, Pahomie, după şapte ani de anahoreză petrecuţi pe lângă un bătrân, organizează departe de orice oraş un grup monastic chemat să-şi obţină mântuirea ducând în colectiv lupta contra demonilor. Un superior cere de la toţi renunţarea totală la voinţa proprie şi practicarea muncii. Viaţa cotidiană este reglată după un cod precis. Ascultarea absolută este esenţială, munca manuală ocupă cea mai mare parte a zilei, un penitenţiar sancţionează infracţiunile. Pentru că ea trebuie să convină unui

[12]http://www.monasterovirtuale.it/i-dottori-della-chiesa/s.-atanasio-vita-di-antonio.html

ftp://ftp.logos.md/Biblioteca/_Colectie_RO/Atanasie%20cel%20Mare%20-%20Scrieri%20II.pdf

ansamblu, asceza cenobiului pachomian este mai puțin aspră decât aceea a anahoreților. Se punea accentul pe munca manuală: Tabennezi, prima comunitate înființată de Pahomie, este totodată o colonie monastică și agricolă. Acest cenobiu formează un sat de circa o mie trei sute de monahi, divizat în aproximativ patruzeci de cartiere sau „case", fiecare „casă" având șeful său. Succesul acestei formule a fost acela că cenobiții pahomieni au viețuit în nouă mănăstiri, organizate într-un fel de congregație condusă de un superior general. Solitarii, anahoreții, cenobiții au fost foarte numeroși în pustiurile Egiptului; se vorbește de circa șaizeci de mii de asceți.

Dintre acești monahi, puțini sunt cei care au beneficiat de o cultură înainte de a se retrage în pustiu. Monahii Egiptului formează o masă de țărani în mare parte analfabeți. Cei care știu să citească transmit celor ignoranți rețetele mântuirii. Astfel se constituie, în mediile anahoretice, o sumă de scrieri care pun bazele unei pedagogii a mântuirii la îndemâna comunității monahale. Bogată din punct de vedere spiritual, această pedagogie este de un nivel intelectual scăzut. De la nașterea sa în pustiu, starea monastică a practicat aproape simultan trei forme de viață care se cunosc și a fixat majoritatea termenilor care-i definesc specificațiile.

Omul care se retrage din lume pentru a trăi departe, devine un anahoret. Trăind singur, el locuiește într-o colibă sau peșteră care este pentru el asemenea unei mănăstiri. Viața sa petrecându-se în pustiu, el este eremit (pustiu=eremos). Dacă el câștigă prin asceză și rugăciune o autoritate care-i permite să sfătuiască pe frații care vin la el, devine părinte spiritual, bătrân sau abate. Când solitarii trăiesc în locuințe destul de îndepărtate unele de altele pentru a nu deranja pe nimeni, dar destul de apropiate pentru a impune unele legături reciproce, ei formează atunci un fel de sat monastic numit lavră. Demi solitarul unei lavre trăiește în mod obișnuit singur în coliba sa, dar se mai întâmplă ca el să aibă unul sau doi însoțitori. În lavra primitivă, nu există șef: fiecare trăiește și se roagă după placul său.

Cenobiul grupează, sub un singur șef și într-o singură locuință o comunitate de frați. Cenobiții au în fruntea lor fie un

prepus, fie un egumen sau un arhimandrit, șeful comunității. Cenobiul este autonom, cu propriul său regim interior. În unele cazuri, lavrele și cenobiții au fost uniți prin legături de asociație, fără ca familiile monastice să renunțe la tradițiile proprii.

Terminologia a evoluat totuși puțin. De la Eusebiu din Cezarea (339), monahul desemnează generic pe orice creștin profesionist al vieții perfecte, oricare ar fi formula aleasă. Eremitul este totdeauna un solitar, dar anahoretul care, după sensul etimologic, este acela care face numai votul de a se retrage din lume, devine locuitorul unei colibe sau chilii în care trăiește singur sau cu unul sau doi frați. Pentru numeroși autori, printre care și Origene sau Grigore din Nissa, monahul este de asemenea un filosof: adevărata înțelepciune rezidă în idealul ascetic.

Viitori solitari erau îndemnați să urmeze o perioadă de pregătire, în care să se acomodeze cu ascultarea și caritatea în comunitate. În realitate, eremitismul integral n-a fost urmat decât de un număr restrâns. Mulți monahi în schimb s-au dedat rând pe rând la cele trei forme ale aceleiași vieți monastice. La origine, niciun monah nu este preot, iar pentru sacramente se recurge la serviciul preoților străini.

Sfântul Vasile și organizarea cenobitismului

Totuși nu în Egipt ci în Cappadocia va găsi sistemul de viață în comun formulele definitive care vor face carieră în Imperiul Bizantin. Doi ani după moartea lui Anton, sfântul Vasile le instaurează la Anneni (358) și puțin mai târziu, la Cezarea. Aceste două creații monastice vor face din el „fondatorul cenobitismului integral și autentic în Biserica orientală”.

Există o diferență de clasă între fondatorii egipteni și Vasile. Dacă primii monahi erau în cea mai mare parte țărani, Vasile era în schimb un literat care s-a pregătit în școli cu renume, un scriitor de cea mai bună clasă. În curând, el va deveni un teolog a cărui știință și argumente vor contribui la

triumful ortodoxiei asupra arianismului și un episcop cu o activitate multiformă, genial ordonată. Sub influența lui Eustate din Sebaste, el nu va pretinde ca maestrul său că orice botezat trebuie să fie un ascet, ci că monahul nefiind decât un creștin în împlinire, chemarea botezatului poate să ajungă în mod normal la viața monastică. De aceea, abia botezat, și el s-a pregătit să intre în această viață călătorind în Egiptul de jos, în Palestina, în Siria și în Mesopotamia.

Deși apreciază virtuțile anahoreților, nu reține modul lor de viață. El n-a vizitat mănăstirile lui Pahomie, dar a putut să se informeze despre ei în Egipt. El alege cenobitismul și-l organizează într-un fel cu totul original. Cenobiul pahomian, atât de bogat populat încât superiorul este separat de ai săi printr-o ierarhie de intermediari, atât de activ la muncă încât este mai curând o colonie agricolă care aduce venituri decât un sat de cenobiți, i se pare lipsit de măsură. Cenobiul vasilian va fi constituit după proporțiile unei familii, destul de compact pentru a forma un corp, destul de restrâns pentru a rămâne în fiecare clipă sub supravegherea superiorului: o „fraternitate" de treizeci sau patruzeci de indivizi care vor rămâne autonomi. Inițiativele de asceză individuală, reduse la Pahomie, sunt strict îndepărtate la Vasile. Orice postulant, după un timp lung de încercare, este unit cu comunitatea printr-un angajament solemn care îl va consacra, prin ascultare, unui ideal de sfințenie totodată personal și colectiv. Austeritatea este foarte mare, căci pentru Vasile trupul este o greutate care încurcă sufletul. Rugăciunile în comun sunt mai frecvente și sunt reglate după o ordonanță care va da orele canoniale ale oficiului bizantin. Biblia face obiectul meditației regulate. Monahul lui Vasile, dacă este instruit, va putea pune darurile sale în serviciul comunității în ascultare, dar dacă nu este, nu va rămâne un analfabet: o școală va împărtăși tinerilor care se dedică vieții monastice o cultură îndeosebi religioasă. Munca, în mare parte manuală, este în serviciul comunității, dar nu va tinde la randament ca în mănăstirile pahomiene.

Dacă creștinul găsește în viața monastică împlinirea logică a botezului său, monahul trebuie să se pună în serviciul

creștinilor. Si aceasta este încă o idee nouă: dacă în alte părți monahii, retrăgându-se, se îndepărtau de lume și trăiau la periferia Bisericii fără raport de dependență față de episcopii acelui loc, Vasile înțelege ca ai săi, care provin din Biserică prin botezul și starea lor monastică, să trăiască în Biserică și pentru Biserică, sub episcopul locului, în serviciul cetății episcopale. Astfel se va înființa un cenobiu la Cezarea. Vasiliada, prelungire a activității monastice a călugărului la dispoziția episcopului, va fi un centru de opere sociale, spital, ospiciu pentru săraci și pelerini, și chiar școală pentru copiii care nu sunt destinați mănăstirii. Stilul cenobiului vasilian, se vede, este foarte diferit de acela al cenobiului pahomian. Modelul va fi preluat de numeroși cenobiți care se vor instala în orașe sau în proximitatea lor.

Micile Reguli și Marile Reguli, prin care Vasile a dat învățătura sa, nu formează un cod juridic de viață monastică în sensul în care înțelegem noi. Numai bogăția lor doctrinală le-a meritat numele de regulă, dar n-a fost niciodată un Ordin vasilian: în Orient, monahii formează o lume care ignoră specificațiile din Occident (benedictini, cistercini, trapiști, etc.)

Invazia asceților: Teodor Studitul

Experiențele marilor egipteni și ale lui Vasile sunt contemporane cu o mișcare care a populat cu monahi tot Orientul Apropiat. De la începutul secolului al IV-lea, cu Hilarion și Chariton, anahoreții se vor înmulți în Palestina. Cu toate că eremitismul și cenobitismul sunt practicate aici, formula lavrei, cu efective reduse, are preferința palestinienilor. Aici lavrele au superiori care limitează inițiativele individuale și impun ascultare: monahii sunt în general formați într-un cenobiu înainte de a se dedica anahorezei sau singurătății. Eutime (473) și, format de el, Sabas (532) sunt marile nume ale monahismului palestinian. Sabas, fondatorul a patru lavre, a șase cenobii, a patru azile conducea tot acest ansamblu monastic.

În Siria, către mijlocul secolului al IV-lea, numeroși monahi conduc asceza lor la un nivel ridicat al rigorii și originalității încât este întemeiat a se întreba, dacă voind să elibereze sufletul prin înjosirea sistematică a trupului, nu se reduc, în cazurile extreme, la o stare vecină cu a animalelor pe care vor să le imite. Păstorii se hrănesc cu ierburi și cu rădăcini. Dendriții, pentru a se apropia de cer se cuibăresc în arbori. Pustnicii se închid în așa fel încât nu comunică cu exteriorul decât printr-o galerie subterană. Staționarii își impun încercarea de a trăi în lume fără să comunice cu ea, imobili și muți ca niște statui, nemâncați, fără adăpost. Stâlpnicii, care sunt cei mai renumiți, se condamnă să trăiască pe o platformă fixată pe o coloană și să nu coboare niciodată nici iarna, nici vara. Simeon Bătrânul va petrece aici treizeci și șapte de ani și va avea imitatori în tot Orientul Apropiat, în jurul Constantinopolului și chiar în Occident (459).

În jurul Bosforului, era natural ca în urma transferului Imperiului la Constantinopol să vină monahi și să se stabilească în noua Romă. Primii monahi care au apărut la Constantinopol, către 351, sunt eretici pneumatomahi, dar în 382, după prima fundație strict ortodoxă, în oraș și la periferie existau numeroase mănăstiri, cu peste o sută de mii de monahi.

O instituție foarte originală a fost aceea a acemiților. Fondatorul său, Alexandru, vine din Mesopotamia unde, într-un cenobiu instalat pe malul drept al Eufratului, a pus pe monahii săi să practice litera Evangheliei, a trăit de pe o zi pe alta fără să se îngrijească de nimic, după parabola cu păsările cerului și a organizat acțiuni de binefacere La Constantinopol, organizează corul în așa fel încât cenobiții săi să asigure o laudă neîntreruptă. Formula cunoaște un asemenea succes încât monahii își părăseau mănăstirile pentru a veni, eliberați de orice muncă manuală, să participe la doxologie, iar fondatorul, provocând controverse, a trebuit să părăsească capitala. Primind ordin de a se întoarce în Mesopotamia, se instalează în locul unde Bosforul se unește cu Marea Neagră și restabilește la Gomon practica laudei perpetue (430). Ioan, succesorul său, se mută cu monahii săi puțin mai la sud, tot pe malul asiatic al Bosforului, într-un

loc numit Irenaion. Renumele cenobiului său nu încetează să se mărească: poporul, uimit de această organizare a laudei, dau asigurări că monahii săi nu dorm, de unde numele lor de acemiți. În ciuda renumelui său, formula lui Alexandru n-a avut decât puțini imitatori.

La sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul celui de-al IX-lea, mănăstirea Studion este oglinda vieții comune la Constantinopol sub egumenatul abatelui Teodor (826). Sfântul Teodor este cunoscut pentru independența față de curte și patriarhat și lupta sa pentru icoane.

Teodor și-a început activitatea la Muntele Olymp din Bitinia (regiunea Brusa) unde, începând din secolul al IV-lea, existau patruzeci de mănăstiri. El își face debutul sub îndrumarea unchiului său Platon, la Sakudion, mănăstire de viață comună unde se putea dedica de asemenea eremitismului. Platon, egumen riguros, se încarcă cu lanțuri, muncește din greu și exersează tăcerea sufletului. Atras mai mult de singurătate decât de viața la comun, el se unește cu nepotul său la direcțiunea Sakudionului și îl ghidează către contemplarea tăcerii și a liniștirii. Teodor aplică aici idealul lui Vasile și Doroteu din Gaza: își îndeamnă monahii să urmeze exemplul Părinților, practicând ascultarea și sărăcia într-o viață comună strict observată. Aceste principii, deja aplicate la Sakudion, vor atinge apogeul când Teodor se va deplasa cu un grup de monahi în mănăstirea urbană din Constantinopol. Egumen al mănăstirii Studios, Teodor rămâne șeful Sakudionului și a altor trei mănăstiri rurale. El le organizează într-un fel de congregație, conduse și administrate ca membrele unui singur corp. Comunitatea întreagă trebuie să trăiască din munca membrilor, având datoria în același timp de a întreține pe săracii din azil. Munca intelectuală nu era foarte recomandată. Munca spiritului era acceptată doar în serviciul comunității.

Influența sa a fost considerabilă asupra cenobitismului oriental. Vasile aflase formulele cele mai înțelepte. Teodor le-a asigurat durata începând cu secolul al IX-lea. Pe subiectul cenobitismului bizantin, Teodor este autoritatea la care se face referință.

Cultură și teologie

În privința culturii, atitudinea monahilor a variat puțin de la Anton Egipteanul la Simeon Noul Teolog (1022). Rândurile pe care le scria Simeon lui Ștefan, mitropolitul Nicomediei, sunt ecoul direct al sfidării lui Anton cu privire la literele profane. „Duhul Sfânt a fost trimis de Fiul oamenilor nu retorilor ori filozofilor, nu curioșilor scrierilor elenice, nu cititorilor cărților profane (...) ci săracilor cu duhul și viața". Literatura monastică este totdeauna plină de acuze contra literaturii din afară.

Masa ignora adesea chiar și pe autorii creștini. De aceea, când este vorba de teologie, nu trebuie să înțelegem acest cuvânt în sensul speculativ folosit în Occident, după sistematizările scolasticii. Obiectul rămâne același, dar se apropie de el altfel: trăindu-și rugăciunea, cuprinzând toată activitatea lor spirituală, monahii cei mai simpli puteau fi teologi. Teologia era revărsată în toată viața lor, nu ca produsul unui creier, ci ca sânge și substanță. Când școli monastice erau anexate la cenobii, ele aveau scopul de a instrui în lectura Bibliei și a Părinților ascetismului. În rest, superiorii aveau grijă de a-i forma pe cenobiții lor prin ceea ce noi am numi conferințe spirituale. Totuși, deși nivelul general a rămas destul de jos, n-a împiedicat dezvoltarea unei elite care a marcat întreaga Biserică din Orient. Numeroși patriarhi și episcopi au provenit din mediile monastice. Nu au fost intelectuali dar Orientul creștin datorează teologia și spiritualitatea sa colectivității monahilor. În regiunile în care cei mai mulți nu vorbeau greaca, Siria, Persia, Armenia, dorința de a cunoaște textele grecești ale teologiei a suscitat o mișcare de traduceri, inclusiv ale tratatelor de medicină și matematică.

Alături de aceste opere pașnice, este echitabil de a nu le omite pe celelalte. Democrația chiliilor s-a înflăcărat totdeauna când își declara credința în pericol, ajungându-se până la răscoale sângeroase. La sfârșitul secolului al IV-lea, ei se bat în jurul lui Origene: acuzarea de origenism, lansată contra lui Ioan

Hrisostomul de Epifan din Salamina și de Teofil, a contribuit la îndepărtarea patriarhului din Constantinopol.

Certurile cristologice au fost deosebit de grave: consecințele lor încă se resimt. După Efes (431) și Calcedon (451), Orientul creștin se împarte în ortodocși, nestorieni, monofiziți și, în această ruptură, monahii au o mare responsabilitate. Drept exemplu, Nestoriu fusese monah înainte de înălțarea sa la tronul patriarhal, și Eutiche, condamnat pentru monofizism, era un egumen venerat. De la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea, pozițiile sunt stabilite: Egiptul este monofizit și, cu el, cea mai mare parte a Abisiniei: monofizită, Siria, care începând din 543, se va chema iacobită; Armenia monofizită. Alte regiuni din Siria sunt nestoriane și, cu ele, toată Persia sasanidă, a cărei putere protejează erezia. În geografia religioasă a epocii, partea ortodoxiei este mai mică decât cea a heterodoxiei. În Siria și în Egipt, unde patriarhia se situa ca rivală a Constantinopolului, detestarea Bizanțului și-a jucat rolul său. Ea mergea în sensul emancipării naționale, dat fiind că greaca nu era pretutindeni limba curentă. Rapidele cuceriri ale Islamului din mijlocul secolului al VII-lea se explică în parte prin aceste rațiuni, ca și cum tot ce putea să umilească Bizanțul era acceptat spontan în unele regiuni.

Totuși, deși separate, aceste Biserici au continuat să existe, fără mare impact asupra Egiptului, dar importante pentru creștinătățile nestoriane. După exemplul monahilor pioneri, care, în momentul implantării creștinismului în aceste țări, și-au părăsit singurătatea pentru a se face evanghelizatori, nestorienii au împlinit o muncă de expansiune despre care nu se cunosc decât marile trăsături: plecați din Mesopotamia, prin Asia centrală, ei au ajuns până în Manciuria și China. Datorită lor, hanii mongoli au fost interesați de creștinism. La aceste cuceriri ale heterodoxiei, se cuvine să opunem opera împlinită în secolul al IX-lea de misionarii ortodocși ai Bizanțului, „filosoful" Ciril și fratele său monahul Metodiu, la cazarii de pe coastele Mării Negre și îndeosebi la slavii din Moravia și din sudul Dunării. Ei creează slavona Bisericii și înmulțesc traducerile textelor biblice și liturgice. Scrierea cirilică, provenită din forma inventată de

cei doi frați, glagolitica, stă la baza literaturii religioase și a civilizației popoarelor slave. Astfel, cuceririle ortodoxiei la sudul Dunării și în curând în Rusia au compensat, la vestul și nordul Bizanțului, ceea ce se pierduse la sud și la est.

În 451, conciliul din Calcedon (canonul 3) îi plasează sub jurisdicția episcopilor locali. Acesta este unul din punctele esențiale ale noii discipline monastice. Monahii l-au acceptat doar atunci când episcopii le erau utili în problemele de jurisdicție și de teologie. E remarcabil că ordonarea cea mai precisă nu a fost opera oamenilor Bisericii, ci a unui împărat, cu adevărat teocratic: după Decretele (133 și 123) lui Iustinian, nu mai sunt admise cenobiile, în care viața comună trebuie să fie integral sub un egumen, a cărui putere este absolută. Solitarii sunt doar tolerați și numărul lor trebuie să fie redus. Postulanții sunt supuși la trei ani de încercare. Înființarea unei mănăstiri nu poate avea loc decât după ce episcopul va fi plantat o cruce pe loc, în semn de jurisdicție. Supravegherea și controlul mănăstirilor sunt asigurate de funcționarii patriarhiei.

Reînnoită ulterior, legislația lui Iustinian rămânea aceeași. În 692, conciliul Quinisext se ridică contra transferului mănăstirilor în mâinile și beneficiul laicilor, una dintre loviturile cele mai grave aduse urmării idealului monastic.

În timpul crizei iconoclaste (725-780, 813-842), instituția a avut mult de suferit: monahi izgoniți, băgați la închisoare, maltratați, ordin de a rupe voturile, mănăstirile reveneau laicilor. În 787, după prima perioadă iconoclastă, conciliul al II-lea din Nicea întreprinse deja o reformă: laicii aveau interdicția de a poseda bunuri monastice; era permis doar dreptul de a percepe veniturile cu titlu viager, dar sub anumite condiții. Monahii nu mai aveau dreptul să schimbe casa, să locuiască în mănăstiri mixte fără separație canonică, iar întemeierea de case mici era interzisă. După triumful icoanelor și restaurația ortodoxiei (843) Leon al VI-lea cel Înțelept (912) prin decretul său 14, care modifica anumite puncte din legislația lui Iustinian, amintea două principii importante: episcopilor, că nu trebuiau să confunde veniturile bisericilor cu cele ale mănăstirilor; monahilor, că erau supuși jurisdicției episcopilor.

Și după Iustinian, fiecare mănăstire era autonomă cu carta sa particulară. Această cartă enumera bunurile fundației și-i fixa disciplina, liturghia și statutul juridic.

Un secol de criză internă: războiul religios pentru icoane[13]

Una dintre trăsăturile cele mai impresionante ale psihologiei ortodoxe este cultul icoanelor. Este un fapt cunoscut: religia personală a omului din popor, bogat sau sărac este exprimată greu prin cuvinte. În nevoia sa de mijlocitori, omul nu este totdeauna sigur dacă e mai indicat să se adreseze mai degrabă bunului Dumnezeu decât sfinților săi. Fără statuile expuse spre adorația credincioșilor, el are tezaurul sfintelor imagini: mozaicuri sau fresce pictate pe zidurile bisericii, icoane pe care poate să le venereze în locuința sa. Astfel, se pot găsi oricând în biserici ortodocși pioși care fac semnul crucii și se înclină în fața imaginilor sfinților, toate aceste gesturi exterioare fiind pline de semnificații profunde.

Cu toate că este adesea incapabil de a analiza acest lucru, un artist autentic instaurează un dialog între el însuși și modelul căruia i se adresează prin intermediul operei sale. Acesta este eminamente cazul pictorului de icoane. Icoana, care-l apropie pe cel ce se roagă de sfântul invocat, participă într-un anume fel la sfințenia arhetipului model. Arta pictorului ne ridică în apropierea frumuseții divine. Astfel se poate spune că icoana, reflectare a prototipului său fixat în fericirea veșnică, participă la sfințenia sa. În această calitate, departe de a fi pe post de decor, icoana, nu este doar sfântă ci și încorporată în liturgie. Arta iconografului a devenit astfel o artă apropiată de divin. Sfântul pe care-l pictează, creatură după chipul lui Dumnezeu, nu are nevoie să fie idealizat ori profanat de stilizări excesive.

Bizantinul a fost totdeauna pasionat de religie. Fiecare casă avea icoanele sale expuse pe pereți. Unele Biserici sau mănăstiri posedau chiar achiropites, icoane care se spunea că nu

[13]GRABAR, A., *Iconoclasmul bizantin*, Meridiane, București 1991.

fuseseră făcute de mâna omului. Altele erau atribuite sfântului Luca. La Edessa se păstra pânza pe care Cristos în persoană şi-ar fi reprodus chipul. Care va fi atitudinea credinciosului faţă de sfintele imagini? Se cuvine aici să studiem un cuvânt cheie care stă la baza tuturor deviaţiilor care au condus la conflictul privind icoanele: proskinesis, act de veneraţie profundă, prosternare, a cărei traducere curentă este adoraţia. Suveranul trebuia „adorat". Această prosternare, venită din Persia, a fost foarte apreciată de împăraţii romani. În aceasta, ei vedeau o dovadă de loialitate. Între suveran şi curtean, adoraţia devenise mai mult decât un articol de protocol. Se „adora" împăratul Aurelian care îşi zicea modest *Dominus et Deus*, Domn şi Dumnezeu (275). Ritul adresat puterii imperiale, *numen nostrum*, maiestate de ordine divină, era replica ritului adresat puterii divine propriu-zise, *numen supernum*. Transpus pe plan religios, ritul lui proskinesis a avansat. Dacă se „adora" efigia împăratului, pentru ce să nu se adore şi portretele sfinţilor mijlocitori, ajungându-se până la prototip prin „adorarea" imaginii sale? Aici este punctul central al cultului icoanelor.

În procesul de formare al acestui cult au existat abuzuri şi distorsiuni. Pe planul devoţiunii practice, orice icoană sfântă, cât de modestă, era socotită că posedând virtuţi particulare. Această credinţă oferea un teren fertil pentru practicarea a tot felul de deviaţii ale religiei: vrăjitorie, magie, exorcisme, amulete, astrologie, explicarea viselor. În privinţa icoanelor, o astfel de atribuire de puteri dovedea mai mult idolatrie decât evlavie sănătoasă. Unele icoane aveau reputaţia de a avea darul cuvântului sau al lacrimilor. În afară de aceste excese notorii, ansamblul abuzurilor semnalate nu depăşea superstiţiile la care atâţia credincioşi din Occident se dedau şi astăzi la adresa unor sfinţi populari. Dar când mulţimea practicilor care se învecinau cu magia sau idolatria devenea pentru marea masă esenţialul devoţiunii, era previzibil că atâtea abuzuri, împlinite în detrimentul cultului datorat numai lui Dumnezeu, vor sfârşi prin a provoca reacţii. Aceasta a fost criza icoanelor. Limitată la religie, problema este următoarea: dată fiind faima excesivă a

cultului icoanelor, care trebuie să fie atitudinea corectă a creștinului cu privire la ele?

Iconoclaștii, cei împotriva icoanelor, erau de părere că trebuiau să le suprime întrucât deveniseră obiecte de superstiție. Iconofilii sau iconodulii, partizani ai imaginilor sfinte, țineau să le manifeste o devoțiune cu atât mai arzătoare cu cât aceasta era în pericol. De o parte și de cealaltă, fanatismele se dezlănțuiră și aceasta a fost o nenorocire pentru Imperiu. De fapt, criza n-a fost numai religioasă și artistică, ci a fost și politică, etnică și militară. Iconoclasmul se găsea în mediile luminate, episcopatul instruit, în clasele cultivate. Toți sau aproape toți erau ortodocși pioși, dar voiau o religie curățită de orice practică suspectă și erau decișisă întrebuințeze toate mijloacele. Pentru ei, a suprima imaginile, însemna a reveni la cultul în spirit și în adevăr, care trebuia să se adreseze numai lui Dumnezeu.

Iconodulii făceau parte îndeosebi din clerul de jos, femei și călugări, adică din clasele mai puțin instruite. În ochii lor, era un sacrilegiu de a pune mâna pe picturi care erau nu numai simboluri și semne, ci în virtutea puterilor lor particulare, semnificau chiar prezența sfântului reprezentat. Când iconoclasmul era predominant, mărturiile literare și artistice ale iconodulilor erau distruse ca idolatrie. Iconodulii vedeau în cuceririle arabe pedepsirea nelegiuirii iconoclaste. Contestatarii icoanelor afirmau dimpotrivă că partizanii acestora erau cauza nenorocirilor pentru alterările pe care le aduceau în cultul datorat numai lui Dumnezeu.

Conflictul a fost provocat de numeroase cauze. Iconoclasmul n-a fost, cum s-a zis, o mișcare antimonastică, dar este sigur că tagma călugărilor era vizată de putere. Prea numeroși (s-a vorbit de 100.000) și scutiți de serviciul militar, personajele sfinte compromiteau recrutarea urgentă a efectivelor militare. Beneficiind de imunități și privilegii, ei posedau enorme bogății funciare și mobiliare. Eroarea basileilor a fost de a face din ei martiri.

În ceea ce privește tradiția creștină, aceasta nu ducea lipsă de argumente contra imaginilor sfinte. Moise era cea mai veche referință. Pe Sinai, Yahve i-a spus: „Tu nu vei face nicio

imagine sculptată (...) Tu nu te vei prosterna înaintea acestor imagini, nici nu le vei sluji, căci eu, Yahve, Dumnezeul tău, sunt un Dumnezeu gelos" (20 4-5). Interzicerea icoanelor a fost de mai multe ori proclamată între secolele IV-VI.

Celelalte circumstanțe au avut o importanță capitală. Câștigând Mesopotamia, Siria, Palestina și Egiptul, cucerirea arabă detașase de Imperiu provincii în care domina monofizismul. Singură pe pământul Asiei, Anatolia rămăsese posesiunea bizantină. Ea dădea trupe excelente, dar și ea era monofizită. Or monofizismul nu favoriza cultul imaginilor. De fapt, dacă în teologia celor două naturi care compun persoana unică a lui Cristos, se insistase asupra naturii divine până la a reduce natura umană, era imposibil de a reprezenta pe Cristos după trăsăturile umanității sale, atunci când, în ceea ce o privește, natura divină nu este reprezentabilă. Acesta era punctul de vedere al iconoclaștilor, pe care iconofilii îl considerau drept erezie monofizită.

Pe de altă parte, dacă, în unica persoană a lui Cristos, cele două naturi erau separate în așa fel încât natura umană a putut fi reprezentată separat de natura sa divină, era licit de a picta pe Cristos după trăsăturile acestei umanități. În acest caz, iconoclaștii îi acuzau pe iconofili de erezia nestoriană, pentru că a separa în Cristos umanitatea de divinitatea sa, înseamnă a diviza pe Cristos. Astfel se riscă totdeauna de a fi ereticul cuiva. În ochii iconoclaștilor, iconofilii puteau fi chiar de două ori eretici: monofiziți atunci când eliminau pe nedrept divinitatea în umanitatea reprezentată, dacă cele două naturi erau inconfundabile; nestorieni, când reprezentau umanitatea lui Cristos separată de divinitatea sa, când cele două naturi erau definite drept inseparabile.

În ochii iconodulilor, împărații iconoclaști erau mai mult decât păgâni: demoni, când ei în realitate doreau o religie curățită de orice idolatrie. Chiar dacă erau suverani de mare clasă și excelenți șefi de război pentru creștinătate contra Islamului, ei nu erau cruțați: în această perioadă de fanatism, cel mai mic eșec militar era considerat ca o pedeapsă a lui Dumnezeu.

Criza a durat 116 ani. Ea cuprinde două perioade, separate printr-o acalmie destul de lungă. Prima perioadă (61 ani) debutează cu Leon al III-lea care declanșează tot conflictul prin distrugerea imaginii lui Cristos care era pusă deasupra Chalke-ului, poarta de bronz care face accesul la vestibulul Palatului imperial din Constantinopol, dar el a fost, în general, un iconoclast moderat. Succesorul său, Constantin al V-lea a avut o politică iconoclastă foarte activă. A scris mai multe tratate de teologie contra icoanelor și a persecutat călugării. După el, politica religioasă a lui Leon al IV-lea a fost moderată (775-780). Văduva sa Irina, care asigura regența în numele fiului său Constantin al VI-lea, a restabilit cultul icoanelor. În timpul acestor șaizeci de ani, călugării au fost aspru persecutați. În partea imperiului cucerită de arabi, un funcționar creștin al califilor devenit călugăr, Ioan Damaschin, a fost autorul cel mai vestit al apărării icoanelor și al elaborării teologiei lor. În 754, la Hiereia, un conciliu iconoclast, compus din 338 episcopi, au condamnat „arta blestemată a pictorilor" și au celebrat pe Copronim drept al treisprezecelea apostol. În 787, la Nicea, un alt conciliu, reunit de împărăteasa Irina, a anulat decretele de la Hiereia. Imaginea lui Cristos a fost repusă deasupra porții de la Chalke și poliția însărcinată de a asigura ordinea. În orice caz, nu au mai existat tulburări timp de douăzeci și opt de ani.

Persecuția reîncepu în 815 pentru o perioadă de douăzeci și șapte ani, fără să atingă vreodată excesele comise sub Copronim. În același an, un conciliu reunit de Leon al V-lea la sfânta Sofia din Constantinopol, l-a anulat pe acela din Hiereia. Văduva împăratului Teofil, Teodora, regentă în numele fiului său Mihail al III-lea, a restabili definitiv cultul imaginilor la 11 martie. Trebuie subliniat că două femei au restabilit cultul. Amintirea zilei de 11 martie 843 figurează și astăzi în calendarul marilor sărbători liturgice, sub numele de sărbătoarea Ortodoxiei.

Conflictul a avut avantajul de a obliga pe iconofili să elaboreze o doctrină care să legitimeze cultul icoanelor. Aceasta a fost, în timpul primei crize, preocuparea principală a lui Ioan Damaschinul. În timpul celei de a doua perioade, Teodor,

egumenul mănăstirii Studios din Constantinopol, a completat doctrina chiar în timpul dezbaterilor (826).

Doctrina are un dublu fundament. Dacă omul a fost creat după imaginea lui Dumnezeu, el a fost format de asemenea dintr-un suflet și un trup. Plecând de la dubla natură a persoanei unice a lui Cristos, dacă fiul lui Dumnezeu s-a întrupat, fiind conform Scripturii, imaginea lui Dumnezeu invizibil și a luat chip uman, este permis de a reprezenta umanitatea sa. Foție va spune în termeni concișI: „Făcându-se om perfect, Cristos ca și noi, se lasă reprezentat prin imagine". De aceea Tatăl, prima persoană a Treimii, nu trebuie reprodus niciodată: el nu s-a întrupat. Dacă unele picturi ale Celui Atotputernic au trăsături deosebit de solemne și austere, care ne-ar face să ne gândim la persoana Tatălui, ele nu reprezintă pe Tatăl, ci totdeauna pe Fiul. Sfântul Duh va fi reprezentat sub forma unui porumbel sau printr-o limbă de foc. Astfel, ceea ce Biblia a spus prin cuvânt, icoana o anunță prin culoare și ne-o face prezentă.

Odată stabilită legitimitatea reprezentării Cuvântului întrupat, se cuvine, după conciliul al VII-lea, a se preciza cultul care revine imaginii sale. Cinstea dată imaginii se întâlnește cu prototipul ei, și acela care venerează icoana, venerează persoana care se află reprezentată. Trebuie făcută deosebirea între arhetip, adică persoana sfântului fixat pentru totdeauna în eternitate și simbolul său, imaginea. Imaginea nu trebuie să fie obiect de adorație propriu-zisă. Singura adorație este datorată lui Dumnezeu. Icoana nu poate să fie decât obiectul unei venerații moderate, adică al unui cult relativ, golit de orice idolatrie. Imaginea este intermediarul între credincios și original. În afară de valoarea lor simbolică, icoanele au locul lor în liturgie, ca purtătoare de valori tainice și reflectări ale vieții cerești. Prin ele, noi suntem introduși în transcendența divinului.

La sfârșitul conflictului, teologii au pus la punct doctrina și sinoadele i-au definit termenii. Victoria a aparținut în final icoanelor. Nu mai rămânea altceva decât să se reia practicile devoțiunii tradiționale întrerupte de persecuție. Majoritatea partizanilor icoanelor nu erau deloc pregătiți pentru a distinge între cultul de venerație și cultul de adorație. Raționamentul lor

era simplu și logic: dacă Dumnezeu le-a preamărit rezistența, e pentru că ei s-au aflat dintotdeauna pe calea dreaptă al ortodoxiei. De aceea, după lunga pauză, credinciosul era îndemnat să reia devoțiunile reduse anterior la clandestinitate. Se știe, de exemplu, că unul din excesele cele mai flagrante ale iconolatriei consta în a alege icoane drept nași la botezul copiilor. Iar Teodor Studitul în persoană, eminent teolog a felicitat pe un înalt funcționar pentru că a ales ca naș pentru fiul său o icoană a sfântului Dumitru. După victoria iconofililor, viața liturgică și pietatea individuală vor lua un așa avânt în jurul icoanelor restabilite încât pictura și chiar arhitectura se vor reînnoi și extinde fiind, pentru secole întregi, aproape exclusiv religioase. Începând din secolul al IX-lea, se formează un limbaj artistic comun (Koine) care va dura mult timp după căderea Orașului.

Pe planul mai vast al umanismului, criza iconoclastă n-a rămas fără urmări pentru viața spirituală. În rândurile iconodulilor, n-au lipsit oameni de prim rang. Ioan Damaschinul și Teodor Studitul au elaborat doctrina. De partea iconoclastă, patriarhul din Constantinopol, Ioan Gramaticul și arhiepiscopul din Tesalonic, Leon Matematicianul, au ilustrat perioada cunoscută ca cea a primului umanism bizantin.

Nu numai cultura, ci și elenismul a fost redus de triumful iconofililor. Într-adevăr, iconodulii și iconoclaștii aveau o idee diferită asupra culturii, dar elementele de bază erau adesea împărtășite de ambele părți. Astfel a fost pregătită mișcarea umanismului bizantin în care Foție a fost personajul eminent și de care a profitat Biserica din Orient. Criza a avut repercusiunile sale și pe plan politic. Față de Occident, unde împăratul Carol cel Mare n-a înțeles sensul evenimentului iconografic în care pretinsese să intervină, separația împlinită prin încoronarea sa din anul 800 se accentua și mai mult. Pe plan religios, patriarhii se simțeau mai asigurați ca niciodată împotriva afirmațiilor universalismului roman: se va vedea în timpul lui Foție. Între Occident și Orient, Bizanțul se simte de acum instalat pe poziții istorice definitive.

Sfântul Munte Athos

În 961, când monahul Atanasie punea prima piatră a Lavrei pentru a edifica un cenobiu după modelul lui Teodor Studitul, monahismul oriental avea șase secole și jumătate de existență. În acest moment, Athosul, prelungire a peninsulei Chalcidice, este o colonie monastică care poate să amintească de aceea a Olimpului Bitiniei. Devenind din ce în ce mai populată, această neînsemnată peninsulă a devenit prin excelență Sfântul Munte. Istoria sa se împarte în două perioade aproape egale: aproximativ cinci sute de ani sub împărații Bizanțului (963-1430, luarea Salonicului de Turci) și aproape tot atât sub regimul otoman (1430-1912), la care trebuie adăugați anii scurși până în prezent.

În timpul perioadei bizantine, patru documente, ieșite din prima reglementare a lui Atanaziu, marchează viața Athosului: Typika împăraților Ioan Tzimiskes în 971, Constantin al IX-lea Monomacul în 1045-1046, un al treilea în 1394 sub Manuel al II-lea Paleologul și ultimul, promulgat în 1406, sub același împărat. Aceste patru texte similare compun constituția permanentă a confederației athonite.

Sediul guvernământului general este situat la Karyes, târgul central al peninsulei. Un „protos" membru prezident al unui colegiu de egumeni ai mănăstirilor, fără acordul cărora nu se poate acționa valid, veghează la binele general al confederației, reglează statutul monahilor, controlează administrarea bunurilor materiale și asigură ordinea în interiorul peninsulei; „Orice femeie, orice animal femelă, orice față netedă" este fără milă respinsă. Atonitul nu trebuie să uite niciodată că femeia este o întruchipare a diavolului.

De la prima sa cartă sau typicon, Athosul își stabilește normele. După exemplul Lavrei, și în ciuda numelui său, monahismul s-a dezvoltat după tipul cenobitic, completat prin practica ascezei individuale sau de grup. Foarte curând, populația monastică a ajuns numeroasă: typikonul din 1045

număra o sută optzeci de stabilimente iar Lavra avea circa șapte sute de monahi.

În cursul acestei jumătăți de mileniu, era natural ca Athosul să cunoască rând pe rând perioade de grandoare și de cădere. În interior, lumea monastică nu este la adăpostul ispitei. Unele case simt mai mare atracție către bogăție decât să răspundă chemărilor sărăciei. Cei puternici abuzează de virtutea celor mai slabi. Slăbirile moralei, din care, la începutul secolului al XIII-lea, episodul femeilor valahe instalate pe Sfântul Munte este cel mai lipsit de decență. În a doua jumătate a aceluiași secol, rezistența contra împăratului Mihail al VII-lea Paleologul, după conciliul din Lyon unde fusese proclamată o efemeră unire a Bisericilor (1274), a tulburat adânc toți athoniții. Puțin mai înainte, conflicte cu autoritatea au făcut confederația să treacă sub jurisdicția patriarhatului ecumenic. Încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, regimul idioritmiei, consecință a slăbirii disciplinei, modifică profund idealul cenobiților.

Fenomenul idioritmiei marchează o inovație importantă în istoria Athosului. Mănăstirile pe atunci erau bogate. Puterile egumenului, absolute în interiorul cenobiului, se reduc, în timp ce disciplina slăbește. Condamnând principiul, typikonul din 1394 tolerează practicile unui anumit număr de cenobiți, care, făcându-se posesori ai unui teren își însușesc venitul și trăiesc după propriile norme la marginea comunităților lor. Astfel idioritmia, care permitea altă dată monahului voluntar izolat de a alege mijloacele de asceză cele mai riguroase, devine în prezent un mod de viață individual care eliberează cenobitul de practicile comune și îi permite un regim particular strict personal sau de familie, cu un șef de grupă. În acest tip nou de mănăstiri, egumenii athoniți sunt legați, în exercițiul puterii lor, de un consiliu fără de care nu pot acționa. Încetul cu încetul, vor fi înlocuiți de un colegiu de responsabili care va veghea în colectiv să mențină și să reglementeze într-un anumit fel idioritmia.

Alte pericole au venit din exterior. Cruciații din 1204, după ce au pregătit, în beneficiul turcilor, catastrofa din 1453, eșuează, când pretind să latinizeze Athosul în numele lui Cristos, dar nu ezită să se îmbogățească jefuind mănăstirile în

numele aceluiași Cristos. La începutul secolului al XIV-lea, venind pe urmele francilor, companiile catalane golesc peninsula.

Actul de supunere a hagioriților față de regimul otoman al lui Murad al II-lea după căderea Tesalonicului (1430), se împlini fără pagubă pentru monahi. Primii cuceritori au avut înțelepciunea de a se arăta binevoitori față de Athos, desemnat de firmane ca o țară „unde numele lui Dumnezeu este invocat zi și noapte". Din acest moment, Sfântul Munte nu va mai suferi crize venite din afară, dar trăiește pe marginea evenimentelor exterioare. Dărnicia principilor slavi și a împăraților ruși îi procură surse de bogăție, supravegheate de colectorii impozitului turc. În exterior, Athosul care, grație statutului său de autonomie sfântă, este singurul loc al Ortodoxiei oprimate unde nu se arborează steagul semilunei, apare ca refugiul inviolabil al credinței și menținătorul ideii elenice. De aceea, când în 1821 izbucnește rebeliunea, tinerii săi monahi se alătură palicarilor din Macedonia cu care împart înfrângerea. Învingători în această provincie, turcii jefuiesc Athosul, îl ocupă militărește, îi impun un tribut zdrobitor și instalează la Karyes un guvernator din neamul lor.

Sub turcocrație, idioritmia cunoaște cea mai deplină dezvoltare a sa. În secolul al XVII-lea, cele douăzeci de mănăstiri principale, zise suverane, au adoptat acest mod de viață. Dacă idioritmia fusese consecința unui exces de bogăție, ea devine în prezent un remediu al excesului de sărăcie: pentru a ușura sarcinile colective ale comunității, fiecare monah este autorizat să trăiască cum poate, după propriile sale mijloace. În 1783, un nou typikon, restabilind funcțiile primatului sediului central și instituind un colegiu executiv restrâns și o comisie de delegați desemnați de mănăstirile suverane, va provoca reformele necesare în administrație și disciplină: unsprezece mănăstiri din douăzeci se întorc la cenobitismul integral. O altă consecință a turcocrației este lâncezeala intelectuală care cuprinde tot Sfântul Munte. Într-adevăr, hagioriții n-au fost niciodată lipsiți de personaje eminente, și sub regimul otoman,

mulți dintre ei au lucrat la menținerea limbii grecești, simbol și instrument al rezistenței contra turcilor.

Un al treilea fenomen, care nu se datorează turcocrației, este afluența rușilor începând din mijlocul secolului al XIX-lea. După cucerirea Rusiei de religia ortodoxă, spre sfârșitul secolului al X-lea, operă datorată în mare parte influenței monahismului bizantin, rușii au avut totdeauna ochii îndreptați spre Athos. Ca și Țară Sfântă, Sfântul Munte devenise o țintă dorită de pelerinaj. Către sfârșitul secolului al XIX-lea, masele rusești stabilite de Athos depășesc cu mult numărul mănăstirilor grecești. Bănuind o invazie pașnică în serviciul imperialismului țarist, grecii nu vor permite niciodată să existe la Athos mai mult de o mănăstire rusească suverană, aceea a Sfântului Pantelimon, și în consecință, nu vor admite decât un delegat la „Consiliul administrației" din Karyes.

Eliberat de jugul otoman în 1912, Athosul a avut abia în 1924 Charta sa constituțională, confirmată în 1926 de guvernul elenic. Acest document, reflectare a tradiției athonite, ne permite să descriem organizația actuală a Sfântului Munte.

Peninsula Athosului este parte integrantă a teritoriului elenic. În principiu, orice monah care se stabilește aici, indiferent de origine, dobândește naționalitatea greacă. Dar, grație locului ocupat în ortodoxie, Athosul se bucură de privilegiul autonomiei interne în tot ceea ce privește guvernarea și administrația sa. Alte privilegii, scutiri vamale, imunități diferite, sunt anexate acestui statut. Un guvernator, numit de ministerul afacerilor străine din Atena are misiunea de a veghea la aplicarea Chartei constituționale după directivele guvernului său și în legătură cu autoritățile monastice. El asigură în special poliția externă, interzicând pătrunderea în mănăstire a străinilor care nu sunt admiși aici și supraveghind pe aceia care au obținut permisiunea.

În cele spirituale, Athosul este pus sub jurisdicția patriarhatului ecumenic al „Marii Biserici a lui Cristos, orientale și ortodoxe" a Constantinopolului. De fapt, această jurisdicție este teoretică, ca și aceea a episcopului din Hierisso, în nordul peninsulei, care nu-și exercită efectiv atribuțiile.

Există zeci de mănăstiri suverane. Fiecare mănăstire este autonomă în ceea ce privește guvernarea, administrația și regimul său intern. Dar fiecare dintre ele participă la guvernarea și administrația peninsulei, delegând pe unul din monahii săi, ales pe un an de comunitatea sa, ca membru permanent la centrul din Karyies, capitala monastică. Colegiul acestor zeci de deputați se numește Sfânta Comunitate.

Dintre toți deputații, patru delegați sunt însărcinați cu executivul: cu puteri egale și având sediul în comitetul permanent, ei nu pot acționa decât colegial. Ei formează consiliul executiv al Sfintei Epistazii, deținătoarea sigiliului Athosului, din care un sfert este încredințat fiecăruia din cei patru „epistates". Orice act care nu poartă cele patru sferturi din sigiliu este considerat invalid. Unul din cei patru, fără să dețină putere mai mare decât confrații săi, este înconjurat de onoruri deosebite: el este protepistate, primat al Republicii athonite. Pentru a asigura egalitatea în executiv, deputații ajung prin rotație, epistates o dată la cinci ani.

La cenobiți, practica se împlinește sub controlul egumenului. Ales pe viață, fără intervenția patriarhului ecumenic, el are responsabilitatea spirituală a monahilor săi. Dar chiar dacă este șeful mănăstirii, el nu este învestit cu puteri speciale în ce privește guvernarea și administrația. Aici, ca și la centrul din Karyes, totul se face colegial. Un consiliu al bătrânilor, desemnat de egumen, deliberează și elaborează deciziile. Nicio decizie importantă nu poate acționa fără „epitropia" sau consiliul său și, la rândul ei, „epitropia" nu poate face nimic fără egumen: toți împreună nu sunt decât expresia consiliului bătrânilor. Regimul administrativ al cenobiului este reflectarea celui din Karyes: consiliului bătrânilor îi corespunde Sfânta Comunitate, epitropiei Sfânta Epistazie, protosului sau primatului, egumenul.

Mănăstirile cenobitice sunt cele mai sărace. Practica este austeră: mâncarea puțină, volumul de muncă mare, fac din viața comună un instrument de asceză deosebit de exigent. Mănăstirile idioritmice au mult mai puțină rigoare. Posturile și abstinența cunosc toleranțe. Munca este inegal repartizată: dacă

unii se ostenesc, alții par inactivi. În schimb, se întâlnește la idioritmici mai multă instrucție decât la cenobitici. Trebuie menționat că mănăstirile cele mai importante și cele mai bogate, Lavra, Vatopedi, sunt idioritmice.

Dacă egumenatul păstrează mănăstirii de cenobiți aparențele puterii monarhice, mănăstirea idioritmică se vrea deliberat oligarhică și colegială. Guvernarea și administrația se sprijină în întregime pe adunarea bătrânilor. Principiul idioritmiei constă în aceea că fiecare monah are permisiunea de a se ghida după propriile norme. Asceza individuală poate fi împinsă până la limita extremă a renunțării. Dar cum practica sărăciei integrale nu este o regulă absolută, rezultă o situație de fapt care împarte monahii în două categorii; aceia care posedă, bătrânii demnitari și aceia care n-au nimic sau aproape nimic, paramikri.

Tuturor, mănăstirea idioritmică le asigură elementele unui minimum vital în natură, legume, fructe, lemne, un petic de pământ, cu obligația pentru fiecare de a-l completa cum înțelege el. „Oficialii" primesc un salariu regulat. Fiecare monah, pe lângă acestea, poate să aibă venituri personale. La moartea sa, în afara dispozițiilor particulare care nu sunt excluse, avutul său va mări casa centrală a comunității. Această clasă de posesori formează aristocrația mănăstirii. Ceilalți, mai numeroși, sunt oameni foarte săraci, câteodată fără învățătură și destinați unei sorți mizerabile. Unii trăiesc departe, pe un petic de pământ; mulți se pun în serviciul celor „bogați" care, primind beneficiul muncii lor, le asigură, dacă nu îmbrăcămintea (paramikri sunt adesea în zdrențe) cel puțin subzistența. Astfel se constituie, sub direcțiunea unui șef de familie, grupe paralele care cuprind majoritatea monahilor. Se înțelege că, în acest sistem, viața spirituală este în pericol. Dacă fiecare monah idioritmic poate să se ocupe de asceza pe care și-o alege, cei mai favorizați duc o viață individuală de mic confort. Fundațiile cele mai speciale sunt schiturile, mare parte fiind ruseți sau slave. Dependente de o mănăstire suverană, ele n-au nicio reprezentantă pe lângă guvernul central din Karyes. Astăzi, majoritatea acestor stabilimente sunt în curs de părăsire.

O altă categorie de schituri este idioritmică cu deosebirea că aici nu se calculează proprietățile individuale, ci, dimpotrivă, monahii se ocupă cu o asceză riguroasă și de strictă sărăcie. Născute la sfârșitul secolului al XVI-lea, ca un protest contra delăsării mănăstirilor suverane, ele sunt organizate după tipul lavrei tradiționale: un grup de șase case, fiecare condusă de un bătrân, cuprinzând maximum șase monahi, formează un fel de sat distribuit în jurul unei biserici centrale. Regimul este foarte riguros în așa fel încât, dreptul la profit personal fiind exclus, aceste schituri nu practică decât partea cu adevărat spirituală a idioritmiei.

Grecii, înclinând bucuroși spre individualism, sunt numeroși în „kellia" răspândite pe tot Sfântul Munte. „Kellion"-ul este o casă înzestrată cu o capelă și adăpostește patru sau cinci frați sub direcțiunea unui bătrân. Închiriat mănăstirii suverane, el este de asemenea sub jurisdicția sa. Kellioții trăiesc îndeosebi din munca câmpului, unii dintre ei fiind foarte săraci. Totuși ei au o mai bună reputație decât gyrovagii, monahii cerșetori care nu depind de niciun superior, puțini la număr încât reprezintă o excepție în lumea athonită. O altă excepție, la polul opus, este constituită de locuitorii reședințelor sau kathismata. Acolo locuiesc în bunăstare monahii care au propriile venituri. Aceștia sunt, în parte, vechii prelați, dornici de a-și sfârși viața pe Sfântul Munte.

Anul 1963. Acesta este Athosul milenar, păstrător a șaptesprezece secole și jumătate de monahism. Bizanțul medieval se perpetuează aici dar este ostil oricărui progres. Deliberat, Athosul nu vrea să fie la ora lumii. Acestei fidelități față de trecut, el îi plătește un tribut de excesivă sărăcie și își vede efectivele rărindu-se din zi în zi. Până în prezent, reînnoirea vieții spirituale care se manifestă în Grecia nu i-a adus multe vocații. Tinerii greci, când sunt evlavioși, nu vor să fie evlavioși ignoranți: ignoranța colectivă, a cărei dispariție va antrena o deschidere spre afară, este marele prejudiciu pe care-l fac Sfântului Munte. Athosul pare condamnat ofilirii, până la moartea discretă a ultimului călugăr. Dar poate athoniții vor ști

să salveze fără compromis simplitatea credinței, rigoarea ascezei și fidelitatea față de tradiție după un regim nou.

Anul 1975. Doisprezece ani mai târziu, o reînnoire monastică este în desfășurare pe Sfântul Munte. În 1972, vârsta medie era de șaizeci ani, ținând cont de longevitatea monahală. În prezent, persoanele între 30-39 de ani sunt destul de numeroase. Unii dintre ei, înainte de a se face athoniți, au studiat în universități. Multe mănăstiri pe cale de dispariție s-au reînnoit. Deși studiul nu este parte importantă a vieții monastice, experiența arată că el poate contribui eficace la calitatea ei. Athonias, școala monastică întemeiată în 1953 a fost ridicată, după 1972, la rangul de Academie. Infrastructura a fost modernizată, un minim necesar, la fel ca și mijloacele de comunicare. În unanimitatea sa, lumea monastică a ortodoxiei pare puțin înclinată spre ecumenism.

În Occident, oamenii nu-și dau seama de puterea pe care o reprezintă autoritatea și prestigiul monahilor. Din acest punct de vedere, Athosul domină ortodoxia. Asupra problemei ecumenismului, opozanții care ar putea fi numiți moderați sunt cei mai numeroși, doar o mică parte protestând cu înflăcărare. În starea actuală a problemei, Athosul nu va fi niciodată de partea Romei. Oricine latinizează este acuzat de infamie de către sfinții Athosului.

Capitolul al III-lea

LUMEA SLAVILOR SUB CRUCEA ORTODOXIEI[14]

Ciril și Metodiu, învățătorii popoarelor slave[15]

În 826 sau 827, sub domnia împăratului Mihail al II-lea, trăia la Salonic, orașul cel mai important din Imperiul bizantin după capitală, un om numit Leon, nobil, bogat, și învestit cu demnitatea de drongar, adică șef de unitate sub ordinele unui strateg. El era pe deasupra un ortodox credincios și își creștea cei șapte copii în frica de Domnul. Foarte curând, cel mai tânăr, Constantin, s-a arătat ca un copil predestinat, fiind foarte dotat din punct de vedere intelectual, reușea să memoreze cu rapiditate predici de mari dimensiuni, cum ar fi acelea ale lui Grigore Teologul. Când a avut vârsta potrivită, Constantin a fost trimis să-și facă studiile superioare la Constantinopol unde a dat dovadă de o inteligență ieșită din comun, excelând la toate disciplinele.

Odată prezent la palat, Constantin putea să se îndrepte către o carieră strălucită de profesor, vestibulul obișnuit al marilor însărcinări în serviciul Statului. Aceasta era și părerea lui Teoctist, un înalt funcționar care s-ar fi interesat de el de la începutul studiilor sale, dorindu-l chiar de soț pentru una din fiicele sale. Dar Constantin dorea să rămână credincios unui vis avut în copilăria sa și o prefera pe „Sofia”, filosofia, care

[14]Despre lumea slavilor: DUJCEV, I., *Medioevo bizantino-slavo,* vol 1-3, Roma 1968-1971. DVORNIK, F., *Les slaves*, Seul, Paris 1970. Operă monumentală publicată și în limba română.

[15]VODOPIVEC, J., *Saints Cyrille et Methode*, Saint-Paul, Paris 1986.

reprezenta pentru toți gânditorii creștinătății orientale, cunoașterea lui Dumnezeu.

Văzând o astfel de gândire, Teoctist nu putea să tragă decât o concluzie. Conform legendei, el îi propuse împărătesei Teodora să-l facă monah pe Constantin și să-l numească „bibliotecar" pe lângă patriarh, la Sfânta Sofia. Astfel păși toate treptele care, către 857, îl conduseră la preoție. Între timp, el exercita sarcina de „chartofilax" pe lângă patriarhul Ignațiu, dirijând biroul de notari și reglând anumite probleme bisericești. Constantin era primul personaj al administrației patriarhale. Or, într-o zi, se constată dispariția „cartofilaxului". A fost nevoie de șase luni pentru a-l găsi, ascuns într-o mănăstire din „Marea Strâmtă" (Bosfor). Dar el nu va reveni în palatul patriarhal și acceptă o catedră de filosofie la universitate.

Din data de 11 martie 843, când fusese stabilită sărbătoarea Restaurării Ortodoxiei care marca triumful icoanelor, cearta iconoclastă era oficial terminată, dar în epoca de care vorbim, existau grave urmări. Fostul patriarh Ioan Gramaticianul, celebru pentru poziția luată contra iconodulilor, rămânea neclintit pe pozițiile sale. Pentru a încerca să-l convingă, i-a fost trimis Constantin. Legenda spune că argumentele filosofului l-au făcut pe bătrânul patriarh, atât de bine instruit încât era numit și „patriarhul vrăjitor", să tacă, „plin de rușine".

Către 850-851, Constantin, care nu era încă preot, a făcut parte dintr-o ambasadă trimisă de Constantinopol la „agareni care se cheamă și sarazini", în nordul Bagdadului, care reprezentau întotdeauna motiv de tulburare pentru Imperiu. La Bizanț, aceste misiuni erau frecvente și în afacerile politicii externe, Biserica și Palatul se ajutau reciproc astfel încât orice câștig religios să fie dublat de un avantaj diplomatic. Discuțiile asupra Treimii, în cursul cărora arabii reproșau creștinilor că l-au tăiat pe Dumnezeu în trei, se terminară în avantajul lui Constantin. Când era cazul, bizantinul știa să facă prețuite resursele spiritului său liber. În 856, Constantin părăsi tot pentru a se stabili într-un loc liniștit, pe muntele Olimp, aproape de fratele său Metodiu.

Cu această ocazie, pentru prima oară, legenda lui Constantin îl menționează pe Metodiu. Metodiu are și el legenda sa, mai scurtă și mai puțin sugestivă. De o inteligență mai puțin sclipitoare ca a fratelui său, Metodiu apare din copilăria sa ca un băiat plin de agerime și destul de remarcabil pentru a primi mai târziu mari teritorii spre a le creștina. Se pare că Metodiu, asemenea fratelui său, vorbea limba slavilor, cunoștea obiceiurile lor și era destinat să facă carieră în regiunile Macedonia, Ellada, Peloponez, unde slavii erau numeroși.

Totuși, după un anumit număr de ani, schimbând obscuritățile pământești cu ideile cerești, el a mers la muntele Olimp, unde trăiesc sfinții părinți și s-a călugărit. Muntele Olimp, pe malul asiatic, în regiunea Brussei, era de un secol centrul unei colonii monastice foarte dezvoltate. Acolo, inițiativele individuale puteau să se exercite liber, după felul de viață ales, în mănăstirile cu viață comună, în mici grupuri sau chiar eremitaje. Sfinții de mare prestigiu nu lipseau. Ei au fost între altele relativ moderați în timpul crizei icoanelor și conciliant după victoria iconodulilor. Acest climat de pace și de discreție era pe placul lui Metodiu și al fratelui său Constantin, care au găsit aici un refugiu spiritual.

Sosind pe muntele Olimp în 856, Constantin rămase aici până în 859. Când, în anul următor, a fost vorba de a se trimite o misiune la cazaci, populație de neam turcesc convertită la iudaism, îşi amintiră că, ceva timp în urmă, Constantin făcuse parte dintr-o ambasadă similară la sarazini. Conform legendei, acești cazaci ar fi venit la Bizanț să ceară misionari. Împăratul l-a trimis pe Constantin cu onoruri. Era vorba încă o dată de una din acele misiuni politico-religioase la care Biserica din Constantinopol se preta cu bucurie. În acel moment, scopul ambasadei trimisă în Cazacia era de a strânge legăturile dintre împărat și cazaci contra ruşilor care în iunie 860, atacară, fără succes, cu două sute de vase Constantinopolul, „Orașul păzit de Dumnezeu.

Constantin, personaj important al misiunii, era însoțit de fratele său Metodiu. Drumul spre Cazacia trecea prin Crimeea, Cherson, pe Marea Neagră, sediul unei circumscripții

administrative și militare și centru comercial important. Evenimentul notabil al acestei șederi a fost descoperirea, la Cherson, a rămășițelor unui martir, Clement, dar nu era vorba despre Sfântul Clement, din Roma, al treilea succesor al lui Petru. După această descoperire, caravana o luă de-a lungul coastei Mării de Azov și se îndreaptă spre Porțile Caspice ale munților Caucaz pentru a ajunge la Semender, reședința estivală a lui Khagan al cazacilor. Cazacii îi făcură o bună primire. Rezultară două sute de botezuri și din partea principelui, promisiunea, neținută, de a se face creștin. Pe deasupra, un alt rezultat important a fost obținut, pentru că Khaganul declara: „Noi suntem toți aliați și prieteni ai imperiului tău, gata să te servim acolo unde tu vei avea nevoie de noi".

În 862, venind din Marea Moravie (Slovacia și o parte din Boemia), o ambasadă a principelui Rastislav a sosit la Constantinopol. Rastislav, nesigur între Ludovic Germanicul și bulgari, căuta sprijin la Bizanț. El se gândea că un mijloc de a asigura independența slavilor săi ar fi de a avea un cler ce se va chema indigen. La Constantinopol, interesul acestui demers nu a fost neglijat nici de împăratul Mihail al III-lea ori de patriarhul Foție, omul cel mai inteligent din timpul său. Vedeau în aceasta o extindere a influenței bizantine în regiuni îndepărtate unde capitala era prea puțin cunoscută. Astfel ar avea un eventual aliat contra bulgarilor. Adoptarea pietății și a riturilor bizantine ar obișnui pe moravi să se întoarcă în mod natural spre Constantinopol.

Legenda lui Constantin oferă alte precizări. Ambasada ar fi cerut un episcop, marcând astfel intenția lui Rastislav de a deveni independent de clerul local. Acest episcop trebuia să fie capabil de a instrui pe slavi în limba lor. Dar nu exista un alfabet. Iar a inventa un alfabet în acea epocă, putea să pară ceva suspect ori chiar eretic. Era nevoie de un miracol iar miracolul s-a produs. Dumnezeu descoperi filosofului o scriere cu totul necunoscută. Compunând imediat caracterele, el traduse prologul sfântului Ioan. Scrierea glagolitică, introdusă în religie și civilizație, era găsită. Trăsătura de geniu al lui Constantin este de a fi inventat un alfabet care să corespundă exact sunetelor.

Acest eveniment extraordinar a avut loc la Constantinopol înainte de plecarea misiunii. În primăvara anului 863, cei doi frați porniră la drum spre Marea Moravie cu o caravană de preoți, monahi și negustori. Bine primiți de Rastislav, ei câștigară rapid tot poporul său. Nu numai că vorbeau limba țării, dar luau inițiative inedite. După ce au tradus în slavonă pasajele importante ale Scripturii și rugăciunile canonice, ei se hotărâră să celebreze liturghia în slavonă, dar au adoptat forma latină pentru a nu deruta enoriașii. Roma putea să considere această inițiativă ca o mare îndrăzneală. Bizanțul, care admitea că se poate traduce liturghia sa spre folosul popoarelor evanghelizate, putea de asemenea să se mire că misionarii au preferat ritul latin.

În Moravia, au avut trei ani de succes: nu numai moravii înțelegeau mai bine religia lor, dar pe plan etnic și politic, ei se simțeau mai independenți de vecinii lor. Clerul franc, a cărui liturgie și predică erau puțin înțelese de slavi, priveau munca noilor misionari cu ochii ostili. Dar ei înaintau și alte motive: „Aceasta nu preamărește pe Dumnezeu (...). El n-a ales decât trei limbi, ebraica, greaca și latina". Constantin le replică că ei erau trilingviști, pilațieni, „pentru că Pilat redactase astfel inscripția de pe crucea Mântuitorului", și deci eretici.

La Veneția, călătorii au fost primiți cu ostilitate, fiind acuzați de erezia celor trei limbi. S-a instituit rapid etichetarea drept magie sau vrăjitorie a oricărei invenții care deruta tradițiile sau obiceiurile stabilite. În cazul acesta, prejudiciul putea să se dubleze de erezie. De aceea Constantin trebuia să salveze nu numai opera sa, ci și persoana sa. El o făcu într-un lung discurs în care a avut dibăcia de a se prevala de autoritatea Sfântului Paul (1 Col 14; 5-40): „N-aveți rușinea de a nu fixa decât trei limbi și a ordona ca toate celelalte popoare și națiuni să rămână oarbe și surde? Dacă eu nu cunosc sensul sunetului, eu voi fi un barbar pentru acela care vorbește, și acela care vorbește va fi pentru mine un barbar (...). Dar mai bine este să pronunți cinci cuvinte cu înțelesul lor pentru a instrui pe alții decât zece mii de cuvinte într-o limbă neînțeleasă".

La Roma pe atunci era papă Nicolae I. Fiind informat de prezența misionarilor la Veneția, el îi convocă. Cei doi frați nu puteau să nu cedeze unui ordin venit de la papa vechii Rome. Grecii formau acolo o colonie numeroasă iar partizanii icoanelor au fost bine primiți în momentul persecuției. Când ei sosiră la Roma, la începutul lui 868, papa Nicolae I murise. Succesorul său Adrian al II-lea era bine-intenționat, mai ales că vizitatorii aduceau relicvele sfântului Clement găsite la Cherson, care au fost depuse în bazilică.

Papa se gândea probabil să-l facă pe Constantin conducătorul noii biserici, când viitorul episcop căzu grav bolnav. Aproape de sfârșitul său, el voi, cum se întâmpla printre pioșii bizantini, să moară în stare monastică, luându-și numele de Ciril. Muri la vârsta de patruzeci și doi de ani. Consacrarea unui episcop pentru Moravia n-a avut loc imediat după moartea lui Ciril. Prințul Kocel, din Moosburg, ceruse, din motive de independență, ca Metodiu să fie numit episcop de Panonia. Pentru a studia această problemă la fața locului, misionarul se duse la Kocel.

La întoarcerea sa în primăvara anului 870, el n-a fost numit nu doar arhiepiscop de Panonia, ci și legat al sediului apostolic pe lângă națiunile slave din nord și din est. Papa decisese să restabilească, între Germania și Bulgaria, vechiul sediu episcopal din Sirmium (Mitrovitza). El se gândea să declare jurisdicția sa asupra unei părți din Illiricum, sustrăgându-se influenței Bizanțului și să se instaleze la porțile Bulgariei. Slavona devenise oficial limba noii biserici. Adresându-se principilor Rastislav, Svatopluk și Kocel, „apostolicus” le recomanda pe Metodiu, precizându-se că dacă cineva va blama scrierea limbii, acela să fie exclus nu numai din Comunitate, ci și din Biserică.

Această clauză nu era inutilă. Pe plan politic, Svatopluk, care-l urmase pe Rastislav, se apropiase de germani, punând în primejdie opera misionarilor. Astfel episcopii din Salzburg, Freising și din Pasau au putut să-l aresteze pe Metodiu, instalat într-o parte din teritoriile lor. În tot acest timp, la Roma nu se știa nimic din cele petrecute. De abia în 873 papa Ioan al VIII-

lea, succesorul lui Adrian al II-lea, a fost informat de încarcerarea lui Metodiu. Reacția sa a fost vehementă: episcopii vinovați au fost suspendați din toate funcțiile până când prizonierul nu era eliberat. Clerul german, inamic al slavilor a trebuit chiar să părăsească țara. Dar, pentru a da o oarecare satisfacție germanilor, papa a autorizat pe arhiepiscop să folosească slavona doar pentru predică. Prin aceasta, Metodiu făcea jocul dușmanilor săi. Se duse vestea de asemenea că el omitea, ca orice ortodox, adaosul Filioque la Credo.

Chemat să vină la Roma în 879, Metodiu se duse, marcând astfel ascultarea sa față de pontiful roman și independența sa față de Foție, reinstalat la patriarhatul din Constantinopol. El a știut să se justifice, chiar și asupra problemei slavone, și a fost confirmat în toate puterile și prerogativele sale. La plecarea din Roma, el era însoțit de doi episcopi, din care unul, germanul Wiching, care nu va întârzia să se arate că era un frate fals.

În țara slavă, Wiching încearcă să răscoale pe credincioși contra arhiepiscopului, răspândind vestea că Metodiu mințea când zicea că el este aprobat de Sediul apostolic. Din nou papa trebui să intervină, spunând că „Metodiu, sfântul, este ortodox (adică folosește Credo-ul Romei) și împlinește o operă apostolică". Cei care răspândeau astfel de neadevăruri s-au retras.

Alte vești rău-intenționate veneau din partea observatorilor bizantini care considerau ca o lipsă de loialitate față de elenism și de ortodoxie ca un grec autentic să lucreze pentru Roma în regiunile situate între Drava și Sava și pretindeau să extindă jurisdicția romană asupra slavilor din Balcani. La sfârșitul anului 881, Metodiu a călătorit la Constantinopol unde a fost bine primit de Vasile I și de Foție. Roma și Bizanțul dovedeau astfel că îl aprobă pe Metodiu. Roma nu punea la îndoială ortodoxia arhiepiscopului său, care nu introduse Filioque în Credo-ul său iar Bizanțul nu era deranjat că acest grec a fost învestit de Roma cu o jurisdicție asupra teritoriilor vehement contestate anterior. Începând din acel moment, Metodiu, odată revenit în Moravia, considera

misiunea sa îndeplinită și a definitivat-o traducând Biblia și lucrările Sfinților Părinți. După ce l-a desemnat ca succesor al său pe Gorazd, un ortodox foarte instruit în cărțile latine, nu-i mai rămânea decât să se pregătească pentru moarte, ceea ce s-a și întâmplat în 885.

Ioan al VIII-lea murise în anul 882. Succesorii săi nu au avut față de Bizanț o politică constantă asupra teritoriilor jurisdicției lor. Wiching interveni pe lângă Ștefan al V-lea. Odată cu întărirea autorității în dauna lui Gorazd, îndepărtat de papă, el obținea anularea metodelor aprobate de Ioan al VIII-lea: slavona a fost autorizată doar pentru explicarea epistolei și a Evangheliei. Orice abatere era motiv de excomunicare ori exilare. Ucenicii lui Metodiu au fost alungați și s-au refugiat în Bulgaria. Unul din exilați, Clement, a fost trimis de Boris în Macedonia, în regiunea slavă Kutmichevica, unde a fondat biserica Sfântului Pantelimon. Pentru înțelegerea liturghiei și doctrinei, el ar fi adaptat un nou alfabet simplificat zis chirilic, primit de bulgari și mai târziu de ruși. Astfel Bulgaria, moștenitoarea operei lui Ciril și Metodiu pe planul religiei și al civilizației, transmise moștenirea sa sârbilor și rușilor care, pătrunși de spiritul Bizanțului, considerau ca metropolă a lor Biserica noii Rome stabilită pe Bosfor.

Unirea pământurilor ruseşti şi ortodoxia

În cursul secolului al IX-lea, normanzi din Scandinavia suedeză numiți varegi, explorau ținutul viitoarei Rusii pe căi fluviale care permiteau unora să ajungă până la Bagdad și altora la Constantinopol. Regiunile parcurse de aceștia din urmă erau pe atunci populate de triburi slave în curs de organizare. Către 862, unul din șefii cei mai întreprinzători, Rurik, fondează la Novgorod o dinastie care se va stabili ulterior la Kiev și se va adapta la mediul slav. Oleg, succesorul lui Rurik și tutore al fiului său Igor, a fost primul mare prinț al Kievului.

Posesiunea acestui centru maritim deschidea drumul varegilor spre greci. Plecând din Novgorod, acest drum va urma, spre sud, cursul Niprului și după Kiev, va intra în Marea Neagră prin Cherson. De aici, de-a lungul coastei spre sud-vest, se ajungea la Țarigrad, Constantinopol, ale cărui bogății erau faimoase. Din 860 până la 944, patru expediții varege amenințară Constantinopolul fără să poată străpunge zidurile. În schimb, în cel puțin două cazuri, prin tratate au fost stabilite relații mutuale.

Spre sfârșitul secolului al IX-lea, marele prinț al Kievului, Vladimir (980-1015) nepotul lui Igor și al prințesei Olga, își stabilise puterea în teritoriul dintre Marea Baltică și Marea Neagră. Un stat se forma în jurul prințului, cu o clasă de negustori și de oameni înțelepți. Această societate împrumută varegilor numele de ruși. Kievia avea drept capitală mama orașelor rusești, cum o numise deja prințul Oleg. Capitala era la Krem, oraș modest, format din colibe. Sfântul Vladimir a făcut din Statul său o națiune creștină din care făceau parte varegii și slavii.

Îmbrățișând creștinismul, Vladimir introducea Bizanțul în pământul rusesc. Conform legendei, el ar fi primit mai multe oferte pentru alegerea unei religii. Bulgarii de la Volga ofereau Islamul, cazacii iudaismul, germanii din est catolicismul latin, grecii creștinismul din Bizanț. Vladimir trimise mesageri care, după anchete pe lângă părțile ofertante, raportară concluziile călătoriilor lor: musulmanii erau circumcișii și se abțineau de la vin „care aduce rușilor bucurie”; iudeii erau pretutindeni și nicăieri; germanii (latini) urmau un ceremonial neînsemnat; dar la Constantinopol, mesagerii, invitați la ceremoniile Marii Biserici (Sfânta Sofia), au rămas uimiți de minunățiile văzute. La fel ca bunica sa Olga, Vladimir alese creștinismul basileilor.

Această alegere nu era dezinteresată. Vasile al II-lea, împăratul Constantinopolului, se gândea să conteze pe Vladimir în caz de dificultăți. Dar varegul, ca preț al bunelor sale oficii, dorea mâna unei prințese bizantine. Prințesa Ana, sora bazileului, a fost aleasă iar aceasta s-a supus. Botezul princiar a avut loc în 988.

Opera religiei și civilizației întreprinsă în limba slavonă în Moravia (Cehoslovacia de azi) de Constantin și Metodiu, fiind distrusă de clerul latin german, o parte din ucenicii celor doi misionari se îndreptaseră către est. Astfel liturghia slavonă pătrunse la varegi și slavii orientali însoțită de un instrument de cultură: alfabetul ce se va numi chirilic. O ierarhie bisericească a fost edificată pe loc, mitropolitul din Kiev fiind numit de patriarhul din Constantinopol.

În a doua jumătate a secolului al XI-lea, monahi formați la Muntele Athos vor inaugura un monahism de tip bizantin, apoi vor emigra în masă către nord. Ei vor fi primii care vor dota țara cu o literatură scrisă în limba slavă.

La mijlocul secolului al XI-lea, statul Kievului se întindea, de la nord la sud, de la lacul Onega și lacul Ladoga în sud până la Marea Neagră. După puțin timp, această primă unire a pământurilor rusești va fi distrusă. Atacurile venite din sud-est vor determina replierea forțelor politice și religioase spre nord.

Către mijlocul secolului al XIII-lea, Occidentul latin punea în primejdie pământurile rusești. Expediții militare, pornite din Suedia și din Prusia în direcția est, încercau să pună mâna pe Novgorod. Suedezii vor fi învinși pe Neva (1240) și cavalerii teutoni în bătălia ghețurilor aproape de Pskov. Occidentul contra Orientului: aceste evenimente pot fi comparate cu asaltul latinilor contra Bizanțului în timpul cruciadei a patra (1204).

În Rusia, cavalerii Hoardei de aur sub comanda lui Batu, nepotul lui Gingis han, cuceresc Moscova. În 1240, Kievul este complet pustiit. Raidurile mongole pătrund până în Polonia și Ungaria. În 1260, Rusia kieveană dispare. Principii Moscovei, deveniți vasali trebuie să ducă tributul lor până la Sarai, capitala Hoardei de aur prin intermediul căreia ei se bucură de o avantajoasă autonomie: Alexandru Nevski a fost tributar și aliat al mongolilor. Populațiile sunt supuse la capitație (impozit pe cap de locuitor) și la serviciul militar. Contrar la ceea ce s-ar fi putut aștepta, religia a fost respectată și schimburile comerciale au cunoscut un oarecare progres. Kievul fiind distrus, inițiativele politice și religioase au trecut sub conducerea Moscovei.

Atunci a apărut linia marilor prinți ai Moscovei. De la începutul secolului al XI- lea la sfârșitul secolului al XVI-lea, o politică tenace va sfârși prin a elimina dominația mongolă după mai bine de două secole de robie și umilire. Ivan I, zis Kalita, este primul nume. Față de mongoli, el a adoptat o politică maleabilă care i-a adus titlul de mare prinț. Ca om avizat, el a preferat să extindă pământurile sale folosindu-se mai degrabă de bani decât prin cucerire. Sub domnia sa, mitropolitul din Kiev, refugiat la Vladimir, s-a transferat după 1326 la Moscova. Moscova a preluat astfel succesiunea Kievului devenind capitală religioasă și simbol al unității pentru întreaga Rusie.

Toată perioada mongolă va fi marcată de avansări și retrageri până la apariția lui Ivan al III-lea, mare prinț de Moscova și al întregii Rusii, unificator al tuturor pământurilor rusești. El recucerește succesiv Jaroslav, Rostov, Tver. În 1478, Novgorodul, dintotdeauna puternic și râvnit, este reunit la Statul moscovit. Mai mult decât atât, Ivan pune capăt suzeranității mongole.

Pericolul mongol îndepărtat la est, rămânea, la vest, pericolul polonez, nu mai puțin primejdios. Statul polonez, care luase naștere în 966 cam în același timp cu statul kievean, spre sfârșitul secolului al X-lea, se pusese sub protecția papei de la Roma. Administrația și Biserica foloseau în mod obișnuit limba latină. Societatea aparținea lumii culturale latine, rușii ortodocși țineau credința lor de Constantinopol, cu riturile, liturghia și cultura în slavonă. De apartenență culturală și religioasă diferită, polonezii și rușii erau slavi. Pentru moment, orice conflict politic risca să degenereze în înfruntare religioasă. Dacă era vreo cucerire, a poloniza însemna a latiniza, a rusifica însemna a menține sau a instaura ortodoxia în stricta sa integritate.

Vecinii imediați ai Moscovei erau pe atunci lituanienii. Încă din mijlocul secolului al XIII-lea ei s-au extins spre est, pe punctul de a ocupa mare parte din Kiev. O căsătorie trebuia să-i mărească puterea. În 1386, marele duce al Lituaniei, Jagellon, s-a căsătorit cu prințesa Hedwiga, moștenitoarea regatului Poloniei și, din păgân cum era, s-a botezat după ritul latin. Regatul Poloniei și marele ducat al Lituaniei formau, la granița

orientală a Europei, o zonă de influență și de putere considerabilă, mărită la vest, de Boemia și de Ungaria. Elementul polonez, superior prin administrația sa, cultura, și formațiunea sa religioasă a dominat rapid pe lituanieni. Propaganda latină a clerului a fost deosebit de activă pe lângă masele ortodoxe supuse lituano-polonezilor.

Prin contralovitură, recucerirea pământurilor rusești ocupate făcea din marele prinț al Moscovei protectorul unei Biserici naționale ortodoxe și a civilizației sale vizavi de Biserica latină și de politica poloneză. În 1503, Ivan al III-lea recuperase o parte din pământurile rusești de la lituanieni, pe când la sud, tătarii îndepărtau pe polonezi de la Marea Neagră. Dar Kievul, leagănul Rusiei ortodoxe nu va fi reunit cu imperiul rusesc decât în 1667.

Ivan al IV-lea, la vârsta de șaptesprezece ani, a luat oficial titlul de țar în 1547, la care a adăugat, pentru a-și preciza bine intențiile, pe acela de autocrat. Țarul era preocupat de progres. Sub domnia sa, Moscova, care număra circa 100.000 locuitori, a fost un oraș prosper. Datorită lui a fost introdusă în Rusia prima tipografie. Primul text tipărit a fost acela al Faptelor Apostolilor. Mitropolitul Macarie, consilierul țarului, a compilat de partea sa o lucrare destinată să devină un monument liturghic: Viețile Sfinților. Vederile sale politice erau acelea ale predecesorilor săi. El nu a reușit să deschidă un debușeu pe Baltică, dar a cucerit Khanatul din Kazan, căruia i-a masacrat populația și și-a extins dominația până la Astrahan. Tobolsk, fondat puțin după moartea sa, în 1587, va fi baza de plecare pentru pătrunderea în Siberia.

Evenimentele care trebuiau să facă din ortodoxie stindardul spiritual sub care se înfăptuia unirea pământurilor rusești au luat o turnură precisă sub marele prinț al Moscovei, Vasile al II-lea. Se știe că un conciliu, care a avut loc în 1438 și 1439 la Ferrara și Florența, a primit în aceste două orașe elita clerului grec și a clerului latin pentru a reuni cele două Biserici. Grecii erau conduși de împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul și de patriarhul Iosif al II-lea. Papa Eugen al IV-lea prezida reuniunile. În aceste ședințe solemne, nimic nu era dezinteresat.

Paleologul încerca să ridice în Occident o cruciadă care l-ar degaja de presiunea turcă. Ca preț pentru acest serviciu, latinii reclamau de la greci „întoarcerea" Bisericii bizantine la Biserica romană. Unirea a fost semnată unanim, dar imediat respinsă de ortodocșii rămași în țara bizantină. Printre semnatari figura un grec, Isidor, mitropolitul Kievului și al întregii Rusii cu reședința la Moscova. Agent activ în favoarea latinilor, papa Eugen îl numi cardinal și legat pontifical pentru toate teritoriile Rusiei, cu misiunea de a favoriza jurisdicția romană. A fost arestat sub acuzația de erezie, iar apoi trimis la Roma. Îndepărtându-l, Vasile al II-lea îndepărtase de Rusia orice inițiativă de latinizare.

În 1453 a avut loc tragedia căderii Constantinopolului: Orașul păzit de Dumnezeu atacat de turci, Sfânta Sofia profanată, înjosirea crucii de către musulmani, deportarea ortodocșilor pioși. După unirea din Florența, considerată o nelegiuire, catastrofa apărea ca o pedeapsă a cerului. Prin aceasta, Moscova se considera sediul fidelității ortodoxe. De aceea, din 1459, Biserica rusă s-a făcut independentă de patriarhul din Constantinopol. Titlul de mitropolit al Kievului, pe care îl purtau atunci șefii Bisericii rezidenți la Moscova, a fost înlocuit cu cel de Moscova.

Sub domnia lui Ivan al III-lea evenimentele iau o întorsătură din ce în ce mai precisă. În 1492, mitropolitul Zozim salută pe marele prinț ca „ales de Dumnezeu și autocrat al întregii Rusii", „noul Constantin al noului Constantinopol, Moscova".

Semnul vizibil al acestui transfer al autorității s-a manifestat prin adoptarea vulturului cu două capete de către Ivan al III-lea. După dezmembrarea Imperiului Bizantin de către cruciații latini din 1204, Paleologii, închiși în reduta lor din Nicea, dar decișI să nu renunțe la niciuna din prerogativele și pretențiile lor, dotaseră vulturul imperial cu un al doilea cap. Astfel înțelegeau ei să arate că stema continua să domnească asupra totalității imperiului, provincii europene și asiatice de o parte și de alta a Bosforului. Transportat la Moscova, animalul heraldic pierdea semnificația sa originală, dar domnea de fapt

peste pământurile unite ale Rusiei și proteja părțile separate ale ortodoxiei aflate în robia turcilor.

Moscova era numită moștenitoarea Bizanțului. Dreptul „roman" al Bizanțului a avut influența sa în Rusia. Prinții cei mai celebri, Vladimir I și Ivan al III-lea, s-au căsătorit cu prințese din Grecia. Îndeosebi Bizanțul adusese Rusiei ortodoxia, o liturghie cu limba ei proprie, o ierarhie, un monahism, armate de sfinți, o literatură, un capital de civilizație.

Prin unirea pământurilor, stabilirea instituțională a ortodoxiei, ideologia imperială, titulatura, simbolismul, ruso-varegii au creat Rusia. Inaugurată către 862, dinastia Rurik s-a stins în 1598. Cea a Romanovilor, care îi va urma, se va stinge în 1917 cu distrugerea familiei moștenitoare și a vulturului cu două capete.

Sfânta Rusie a monahilor[16]

Când se vorbește de pământul rusesc, e indispensabil de a-i sublinia imensitatea. Teritoriul rusesc cuprinde jumătatea orientală a Europei. Temperaturile sunt extreme, iernile aspre. Totuși rusul ține la acest pământ nemilos. El simte chiar la contactul cu el un fel de atașament superstițios. Duritatea existenței sale sub un climat excesiv l-a obișnuit între altele cu ideea unei suferințe necesare vieții. De aici provine o oarecare indiferență față de bunurile care-i pot lipsi. El are o conștiință profundă a caracterului lor efemer.

Eliberat de grija excesivă a bunurilor prezente într-o cetate provizorie, rusul este mai capabil de a privi către orizonturile viitoarei cetăți. Mai conștient decât occidentalul, el crede în Înviere, pentru că moartea va fixa în sfârșit călătoria sa spirituală pe un pământ nou și sub un cer nou. În Occident,

[16]*Primi cristiani della terra russa*, ed. R., Marichal, Morcelliana, Brescia 1988. *Storia religiosa della Russia*, ed. L., Vaccaro, Milano 1984. BARSOTTI, D., *Christianisme russe*, Casterman, 1963. DEL COLLE, B., *Olga e Gorbaciov*, Paoline, Milano 1988.

Bisericile Transfigurării sunt puține. Ele abundă în Rusia. Transfigurarea, iată marele cuvânt al speranței rusești. Pământul, trupurile și sufletele trebuie să fie transfigurate, Dacă Dumnezeu este absent, noi vom asista la dezlănțuirea puterilor distructive. Dacă Dumnezeu este prezent, totul ia o culoare de sfințenie, rezultat al unei suferințe. Reînnoirea cosmosului prin suferință, cu sau contra lui Dumnezeu, este fără îndoială una din trăsăturile cele mai uimitoare ale sufletului rusesc. Și cum pentru rus greșeala sau fapta bună a unuia se repercutează asupra tuturor, aceasta înseamnă că mântuirea sau condamnarea vor fi colective.

Această tendință spre extreme, atât de conformă cu absoluturile și paradoxurile Evangheliei, nu poate decât să producă o sfințenie originală. Podvigul, care corespunde englezescului „performance" și germanului „Heldentat" este angajarea definitivă sau temporară într-o alegere de acte eroice. Viața monastică, de exemplu, este un podvig general, dar în această stare monahul va putea să se oblige, chiar și pentru un timp, la un podvig particular, post riguros, expunerea la frig sau la închisoare. Fără îndoială, podvigul se referă la rezistența și performanțele Părinților deșertului. Dar în multe cazuri, este specific rusesc. Strastopertzul sau „pasionistul" este creștinul care acceptă de bunăvoie, ca un sacrificiu voluntar, o moarte violentă după modelul Mielului divin. El nu este propriu-zis un martir, pentru că dacă este ucis, aceasta nu este din ură contra lui Cristos. Cu excepția ultimei clipe, el poate n-a avut în viața sa nicio înclinație deosebită pentru sfințenie. Cu atât mai mult, el poate să nu fi făcut nicio minune. El a acceptat, când a fost cazul, o moarte dureroasă în Cristos. Biserica rusă cinstește prinții monahi și îndeosebi pe sfinții prinți care au fost apărătorii patriei contra tătarilor și a altor străini.

La capătul extrem al podvigului apar nebunii pentru Cristos, a căror origine trebuie căutată pe teritoriile germane din est. Foarte populari și foarte numeroși în Rusia, mai ales între secolele XIV-XVIII, ei numără relativ puțini sfinți canonizați: treizeci și șase în total.

Nebunul pentru Cristos a luat în serios cuvintele sfântului Paul despre înțelepciunea lumii și nebunia crucii astfel încât s-a coborât dinadins la cel mai jos grad de abjecție. Rațional, el ține să treacă efectiv ca nebun, cu toate inconvenientele care ar putea rezulta de aici. Căutând abdicarea de la orice demnitate umană, nebunul voluntar atrage asupra persoanei sale disprețul aproapelui. Astfel Vasile, pentru că a văzut îngerii plângând pe pragul „caselor păcatului", merge până la a le săruta zidurile. Dar același Vasile sparge cu pietre geamurile caselor onorate, pentru că a văzut diavoli păzind zidurile ipocriziei. Căci nebunul după Cristos este și un profet după modelul celor din Vechiul Testament. El nu prezice mereu viitorul, dar el îndrăznește totdeauna să denunțe nedreptatea și minciuna în fața celor puternici.

Podvigul monastic se plasează în categoriile pasioniștilor și cele ale nebunilor pentru Cristos. Sfinții monahi sunt cei mai numeroși și cei mai populari din calendar. Ar fi o eroare de a imagina viața monastică în Rusia după modelul pe care noi îl cunoaștem în Occident, unde familiile monastice sunt diversificate după charismele fondatorilor sau ale reformatorilor. Se cuvine să amintim, că în Rusia, ca în tot Orientul creștin, instituția monastică nu formează decât una și aceeași lume. Circumstanțele au produs moduri de viață particulare. Alături de mănăstirile cenobitice unde egumenul conduce uneori lumea sa ca un escadron la bătălie, se găsesc schiturile, mănăstirile adăpostind câțiva monahi, eremiți, gyrovagi și alții. Adesea chiar monahii au trecut dintr-o formă de viață la alta fără pregătire deosebită: unii au început, de exemplu, prin a trăi în comunitate pentru a sfârși ca anahoreți, alții au debutat prin asceză în ermitaj și au evoluat către schit sau către marea comunitate. O altă trăsătură a diversității este idioritmia, cunoscută în lumea bizantină. Au fost și printre sfinții monahi veritabili intelectuali care au exercitat în jurul lor o influență culturală și socială benefică, dar au fost și numeroși puțin instruiți, intelectualismul nefiind niciodată o notă esențială a vieții monastice. Dar oricare a fost știința lor, spiritualitatea lor a constat totdeauna în a căuta imitarea lui Cristos prin rugăciune,

bunătate, sărăcie, ascultare smerită și caritate față de frați și față de aproapele, toate virtuți comune ale Bisericii universale.

În 988, Vladimir, marele prinț al Kievului, se botează și impune poporului său creștinismul sub forma bizantină. Monahismul trebuia să urmeze normal aceeași cale inspirându-se pentru monahi din viața comună a marilor maeștri greci, Sfântul Vasile și Sfântul Teodor Studitul. Mai târziu, lumea Athosului va număra mulți sfinți ruși. Aceste referințe nu au împiedicat monahismul rusesc să se dezvolte după linia sa proprie.

Apostolatul spiritual a îmbrăcat o formă cu totul străină Occidentului. Instituția stareților este un import de la Athos, ea însăși provenită de la „bătrânii" monahismului primitiv. Dar în Rusia a atins apogeul. Starețul, un bătrân venerabil prin experiența sa, este un monah, preot sau nu, câteodată fără cultură, devenit numai prin puterea strălucirii sale spirituale călăuză a fraților săi și a mulțimilor atrase de renumele său. Starețul nu are în mănăstire nicio funcție determinată, adesea locuind la poarta mănăstirii și primind pelerini într-o umilă chilie. Minunea nu este deloc exclusă din activitatea sa. Sfântul om este atât de plin de lumina și de bunătatea lui Dumnezeu întrucât ea se revarsă în mod natural asupra aproapelui. Influența stareților a cunoscut în secolul al XIX-lea o faimă extraordinară.

Un secol și jumătate după convertirea Rusiei din Kiev, un rus care primise sfânta haină a Athosului și nu-și găsise calea în mănăstirile grecești veni și se stabili într-o grotă în apropierea Kievului, alegând după sosirea ucenicilor să se retragă ca anahoret într-o cavernă mai izolată. Fără îndoială, sfântul Anton (1073) a instaurat viața monastică pe pământul rusesc și a fondat celebra lavră de la Pecerskaia, prima mănăstire națională și fortăreață spirituală a Rusiei.

Sarcina de a organiza mănăstirea grotelor reveni ucenicului său Teodosie (1074) care a fondat prima comunitate de cenobiți. Ajuns egumen, el s-a distins prin blândețe și discreție, i-a făcut pe frații săi să iasă din grote și a construit o biserică, o mănăstire, un han și un spital. Dar acest monah blând era nemilos cu viciile, condamnând beția, păcatul național al

rușilor. Fondatorul cenobitismului în Rusia a fost un om echilibrat, îngrijindu-se de formarea spirituală a monahilor săi, fără să ajungă la extreme. Teodosie atinse astfel idealul sfântului Egumen.

La figura sa senină se opune aceea mai aspră a sfântului Abraham (1221). După ce a împărțit bunurile sale săracilor, Abraham a început prin nebunia pentru Cristos. Devenit monah la Smolensk, care era pe atunci un centru de viață intelectuală, el s-a dedicat cu pasiune studiului Părinților Bisericii, inaugurând astfel linia sfinților intelectuali. În același timp, s-a supus unei asceze excesive. Influența sa, succesele sale de lider spiritual au atras invidii din mijlocul intriganților. Timp de cinci ani, Abraham a fost înjosit și dezonorat ca un răufăcător. De aici a rezultat o acuzație de erezie, de profetism îndoielnic și de lecturi suspecte, proces de intenție în care sfântul a depus multe eforturi spre a se dezvinovăți. Abraham, exeget și teolog, a contribuit la elaborarea unei teme preferate în gândirea religioasă rusă: escatologia, doctrina referitoare la sfârșitul al creației.

În 1223, hoardele tătare ale lui Gingis-han s-au instalat aici ca „protectori". Kievul, pe atunci cetatea cea mai importantă de pe pământul rusesc, era redusă la un târg de două sute de gospodării. Drept vorbind, tătarii nu au persecutat Biserica, i-au lăsat chiar și privilegiile, dar prezența lor a contribuit la ruinarea pentru un secol a vieții monastice. De aici rezultă, către mijlocul secolului al XIV-lea, un transfer de civilizație către nord. Urmând această mișcare, viața monastică se va manifesta sub o formă nouă. Până la invazia tătarilor, mănăstirile erau fondate adesea la porțile orașelor. Instalându-se în jurul Volgăi de sus, monahii au câștigat singurătatea deșertului, adică pădurea, și au adoptat astfel un mod de viață mai aspru și mai contemplativ.

Sfântul Sergiu (1392) se numără printre cele mai mari personalități religioase ale Rusiei. Dotat cu o inteligență nativă, dar fără pregătire intelectuală, a fost de timpuriu înclinat către partea spirituală. Mănăstirile nu lipseau la Radonej, dar tânărul a ales să-și construiască o chilie și să trăiască în singurătate, ducând o viață foarte aspră în mijlocul fiarelor sălbatice. Atrași de personalitatea sa, monahii, care veneau uneori să-l viziteze, l-

au rugat să-i accepte sub ascultarea sa. A fost construită o biserică mai mare, numită a Treimii, înconjurată de chilii unde se trăia sub regim idioritmic, cel mai răspândit în acea epocă. Mai discret decât sfântul Teodosie în exercițiul guvernării sale, dând dovadă de bunătate și generozitate fără margini, smerit (a refuzat funcția de episcop), înzestrat cu darul profeției, Sergiu apare ca primul mare mistic al Rusiei. Dar acest mistic n-a fost străin de politică. Marele prinț al Moscovei, Dimitrie, îl cunoștea bine iar când a plecat la bătălie contra tătarilor în 1380, a cerut binecuvântarea sfântului egumen. Sergiu este considerat protectorul întregii Rusii iar mănăstirea sa este văzută drept garanție a unității naționale.

Un alt monah civilizator, contemporan și prieten al sfântului Sergiu, este sfântul Ștefan din Perm (1396). Foarte dotat din punct de vedere intelectual, excelent elenist și cunoscător al literaturii profane, lucru pe atunci excepțional în Rusia, exeget pasionat al Scripturii, Ștefan părea destinat să devină o lumină a științei teologice. Dar el era de asemenea interesat de zireni, o populație din est, a cărei limbă o cunoștea. Pentru ei, a sacrificat preferința sa pentru știință. Ștefan a refăcut spre folosul păgânilor săi opera pe care o împliniseră la slavi sfinții Ciril și Metodiu: el a inventat după literele runice locale, semnele săpate în scoarța arborilor, o limbă zirenă scrisă. Astfel îi era posibil de a face cunoscută Evanghelia enoriașilor săi, civilizându-i în același timp. Deși contestate, aceste concepții îndrăznețe au fost absorbite fără să lase urme în ortodoxia moscovită.

Sfântul Nil Sorski (1508) s-a atașat și el sfântului Sergiu la mănăstirea din Kyrilov unde a trăit în primii ani ai vieții sale monastice. Dar o lungă ședere la muntele Athos a exercitat asupra spiritualității sale o influență decisivă. Nil aduse de acolo o metodă de contemplație, ideea de a trăi într-o comunitate mică, schitul, unde austeritatea individuală este mai mare și constrângerea mai puțin riguroasă decât în marile mănăstiri. El scrise „Ustavul" său (regulă) care, în pofida titlului, este mai degrabă un tratat de spiritualitate ascetică. Sfântul dezvoltă aici metoda sa de înălțare către Dumnezeu, fiind considerat „singurul

scriitor mistic al antichității ruse”.

De origine lituaniană, Iosif din Volokolamsk (1515) este una din figurile cele mai reprezentative ale curentului moscovit. Dotat cu o excepțională aptitudine de comandant, cerea de la toți ascultare absolută până și în cele mai neînsemnate detalii. Pentru Iosif, sfințenia, care trebuia să meargă din exterior spre interior, era operă colectivă și nu individuală. Rațiunea de stat era totul. Voința monahului trebuia să fie aceea a mănăstirii sale, adică voința egumenului. Promotor al unei evlavii regulamentare care se exercita la comandă, el este responsabil de ruptura vieții active și a vieții contemplative ce se manifesta în Rusia către mijlocul secolului al XVI-lea.

Ghinionul a făcut ca acest caracter să se întâlnească cu acela al pașnicului Nil Sorsky, rezultând un conflict. Nil, în ciuda blândeții de care dădea dovadă, era intransigent în problema sărăciei. El o voia absolută, chiar și în Biserică, căci după părerea lui, era pur evanghelic să dea săracilor sume considerabile pe care alții le consacrau spre a îmbogăți tezaurele sacristiilor. El mai susținea că „mănăstirile nu trebuiau să posede sate și că monahii trebuie să trăiască hrănindu-se din munca mâinilor lor”. Cu toate că nu era încă mijlocul secolului al XVI-lea, epocă în care proprietatea monastică ocupa o treime din suprafața cultivabilă a Rusiei, Nil se temea pentru integritatea vieții interioare a monahilor, în mănăstirile îngrijite de cei bogați. Aceștia ar putea să-i facă pe călugări să iasă din vocația lor, amestecându-i în afacerile acestei lumi. Pentru Nil, proprietatea monastică era o „otravă” care risca să nimicească viața religioasă.

Consultat în sinodul din 1503, Nil și-a susținut afirmațiile în fața marelui prinț Ivan al III-lea, intrând în conflict cu Iosif. Acesta a susținut vehement că bogăția colectivă era admisibilă și chiar recomandabilă, dacă în interior, monahii trăiau ei înșiși în sărăcie, și că despovărați de orice grijă materială, ei erau chiar mai liberi de a se ocupa de exigențele chemării lor. Marele prinț, care se gândea că mai devreme sau mai târziu toate aceste bunuri puteau să revină coroanei, era de partea lui Nil. Dar adversarul său vorbea în fața unui sinod,

adică înaintea unor prelați înstăriți. Iosif ieși victorios, fiind în mare parte responsabil de o mentalitate care considera Biserica drept un corp de funcționari special însărcinați cu gloria externă a Statului.

Anul următor, reveni înaintea sinodului problema conduitei de urmat în fața iudaizanților din Novgorod. Nil luă partea blândeții. Iosif dimpotrivă, deja celebru pentru polemica sa contra ereticilor, a făcut tot posibilul pentru adoptarea pedepsei cu moartea. Ce scria el atunci este de neconceput în secolul XX: „Moartea este mântuitoare pentru ereticii înșiși, pentru că ea micșorează responsabilitatea lor înaintea lui Dumnezeu". El nu a fost satisfăcut decât când Vasile al III-lea a ordonat ca ereticii să fie arși ori să le fie tăiate limbile. În aceste condiții, monahii din Trans-Volga, acuzați că au oferit azil ereticilor, au fost ei înșiși bănuiți de erezie și persecutați.

Cu sfântul Dumitru (1709), sfințenia se coborî din nou către locul său de origine, Kiev. El personifică „podvigul" ideal al sfântului episcop. Ca toți demnitarii, a debutat prin viața monastică. Aduse aici o solidă formație intelectuală și religioasă cu influențe ale literaturii profane și ale scolasticii occidentale. Ales egumen, el întreprinse opera capitală a vieții sale: Viețile Sfinților, care urma să devină lucrarea preferată a pietății rusești. Printre altele, întreprinse și educarea clerului și a poporului său. Mulți preoți, din rațiuni de stat, nu păstrau secretul spovedaniei. Pe împăratul Petru cel Mare, el îndrăznea să-l facă să audă adevăruri aspre din înaltul catedrei. Acest om, care a găsit echilibrul perfect între viața contemplativă și cea activă, se plasează în linia Părinților Bisericii. A fost numit „Hrisostomul Rusiei".

Sfântul Tihon din Zadonsk (1783) a fost și el, înainte de a renunța la sarcina sa, un sfânt episcop. Foarte inteligent, dar sărac, el nu a putut să-și facă studiile decât muncind din greu, devenind în timp un remarcabil cunoscător al Scripturii și al Părinților. Numit episcop de Voronej, avea sub jurisdicția sa o țară semi-barbară unde preoții aproape analfabeți nu cunoșteau rudimentele funcției lor și nu posedau toți o Evanghelie. Tihon munci patru ani pentru a-i instrui, apoi din ce în ce mai mult

atras de viața perfectă, el renunță la funcțiile sale și se retrase la Zadonsk, trăind în umilință, bunătate și contemplație, suportând insultele fraților și superiorilor. Aceste umiliri constituie o parte importantă din podvigul lui Tihon. Cu toate acestea, doctrina sa este fericită. Acest mistic de mare clasă avea foarte viu sentimentul bucuriei cosmice, al prezenței universale a lui Dumnezeu și al restaurării imaginii lui Dumnezeu în suflet.

Nil Sorsky a fost numit „marele stareț", dar Paisie Velicikovski (1794) a fost primul care a ridicat această instituție la o treaptă eminentă. Reformator incomparabil al cenobitismului, maestru al vieții spirituale, Paisie a călătorit mult înainte de a găsi formula sa: și-a promis că nu va intra niciodată într-o mănăstire bogată și nu va veni în Rusia! Athosul, unde a locuit șaptesprezece ani, a exercitat asupra lui o influență decisivă. Se pare că ar fi rămas aici, dacă n-ar fi fost forțat să plece, rușii nefiind întotdeauna bine văzuți pe Sfântul Munte. Paisie s-a stabilit în Moldova, unde a ajuns capul unei mănăstiri cenobitice de șapte sute de monahi. Viața religioasă pe care o dirija era centrată pe liturghie, pe conferința spirituală a starețului și edițiile de texte patristice. Spiritualitatea egumenului, întemeiată pe „acțiunea interioară", datorează mult Athosului, dar rămase mereu atașat țării de origine. Paisie a fost considerat până în 1917 „restauratorul spiritualității monastice".

Figura cea mai reprezentativă a pietății rusești este sfântul Serafim din Sarov (1883). Bunăvoință, bunătate, conștiința permanentă a restaurării ființei spirituale, adorație față de Fecioara Maria, toată viața petrecută în Duhul Sfânt și la sfârșit pusă în serviciul oamenilor, acestea au fost notele caracteristice ale sfințeniei sale. Asceza sa, eroică de la început, nu înceta de a se concentra și de a se înăspri: mai mult de treizeci de ani de ermitaj, din care opt în tăcere absolută, purtarea unei cruci de fier, n-au fost decât semnele exterioare ale podvigului său interior. „Bucuria nu este un păcat", zicea el vizitatorilor săi. E această bucurie autentică, fixată pe misterul pascal și rezultat al unei munci imense, care a făcut din Serafim, mort în genunchi, cu lumânarea în mână înaintea icoanei Fecioarei, unul din sfinții cei mai desăvârșiți din hagiografia

rusă.

Și totuși nu este el, ci Paisie Velicikovski care a influențat marii stareți din mănăstirea Optina, citadelă a vieții spirituale în Rusia în timpul secolului al XIX-lea. Trei mari figuri au ilustrat Optina: Leon (1841), Macarie (1860), Ambrosie (1891). Toți au fost remarcabili prin darul lor de a pătrunde sufletele și a călăuzi credincioșii.

În bogata colecție a vieților hagiografice rusești, aceea a lui Maxim Grecul (fost Macarie) se deosebește prin faptul că eroul nu era rus de origine, că a fost un intelectual format în metodele umaniste și că, interesat mai ales de cultura religioasă, el a elaborat în Rusia secolului al XVI-lea, o operă care se numără printre analele civilizației creștine, ca singura care a fost capabilă să recunoască pe contemporanii săi din Orient.

Monahismul de la Muntele Athos

Sfântul Munte al Athosului era pe atunci la apogeu. De la sfârșitul secolului al X-lea, imediat după sosirea sfântului Anton Athonitul la Lavra, așezămintele monastice încurajate de dărnicia basileilor, se înmulțiseră. S-a zis că ortodoxia, care se putea considera pe drept în pericol din cauza ocupației otomane, se refugiase la sfinții din Athos. Macarie a sosit aici în 1506 și a ales marea mănăstire din Vatopedi, la fel de bogată și de faimoasă precum cea de la Lavra. Acolo, a devenit monah sub numele de Maxim, toți frații fiind onorați de o astfel de prezență.

La Athos, atunci ca și în prezent, viața era simplă. Bunătatea, umilința, ascultarea, caritatea fraternă, iubirea de liturghie, mortificația somnului și a hranei au fost dintotdeauna mai apreciate decât aureolele științei, chiar și teologice. În acest moment, sistemul idioritmiei, care apăruse în mijlocul secolului al XIV-lea și favoriza prea adesea înclinațiile către confort ale individualismului, afectase grav practicile de ascultare și sărăcie și adusese o anumită relaxare, chiar morală, a rigorii monastice. Dar la Vatopedi, mănăstire idioritmică, ideea unei astfel de

acomodări nu atingea pe cei mai buni. Prin virtutea și știința sa, Maxim deveni unul din monahii cei mai bine văzuți ai comunității. Fiindcă erau puțini preoți la Vatopedi superiorul voi ca Maxim să fie hirotonit. Dând inițial dovadă de rezistență, a fost convins de Adunarea fraților să accepte. Maxim a fost preot timp de cincisprezece ani la Vatopedi. Simțindu-și sfârșitul aproape, arhimandritul Denys îl desemnă ca succesorul său.

Din punct de vedere istoric, Ivan al III-lea, predecesorul lui Vasile, Vasile însuși și Ivan al IV-lea, zis Groaznicul, toți trei contemporani cu Maxim, au săvârșit în Rusia, timp de mai bine de un secol (1462-1584), o operă politică și militară numită pe drept unirea pământului rusesc.

În secolul al XIV-lea, în fața unui Bizanț din ce în ce mai redus și lipsit de puteri, prinții bulgari se gândiseră să facă din Târnovo centrul politic și religios al lumii ortodoxe. Ideea a prins în Rusia și când Constantinopolul, „a doua Romă", a fost cucerit în 1453, Moscova s-a declarat moștenitoarea Bizanțului. De acum, marele prinț, apoi țarul se vor considera învestiți chiar de Dumnezeu cu putere absolută. A-i contesta era un sacrilegiu.

Aceste pretenții, care tindeau să subordoneze puterea Bisericii aceleia a suveranului, au avut un ecou favorabil într-un anumit număr de cercuri religioase. Un egumen de mare clasă, Iosif de Volokolamsk (1515) admitea supunerea Bisericii suveranului. Tendința opusă, reprezentată de Nil Sorsky, a fost cu hotărâre respinsă. „Iosefinismul" dobândi o asemenea influență încât Biserica din Rusia, în încercarea ei de secularizare, a căzut de fapt în mâinile suveranului.

Într-o zi, marele prinț Vasile al III-lea a găsit în tezaurul strămoșilor săi niște cărți grecești al căror sens nu-l înțelegea. Cuprins de un zel neașteptat pentru cărțile grecești, el s-a adresat patriarhului din Țarigrad (Constantinopol) și altor patriarhi ecumenici pentru a-i desemna un om capabil de a traduce în slavonă aceste documente. Toți au recunoscut că nimeni nu era mai savant decât un anumit monah din Athos numit Maxim, arhimandrit al sfintei mănăstiri de Votopedi. Sosit la Moscova, Maxim traduse numeroase cărți din greacă, printre care și Psaltirea. Marele prinț a supus unui sinod rezultatul muncii sale.

Toți Părinții au numit cartea „izvor de pietate”, iar prințul a fost extrem de mulțumit.

Dar unii ortodocși, iosefiniști - căci munca fusese realizată într-un mediu devotat ideilor lui Nil Sorsky – au uitat că, în economia mântuirii, nu mai era, conform sfântului Paul, „nici iudeu, nici barbar, nici scit”. Vechea ostilitate națională față de străini aducea excelente pretexte. A ieși din Rusia în această epocă (și mai târziu), era considerat un risc de contaminare. Or iată că un monah străin își crease pe lângă suveran un loc excepțional. Mai mult, prin favoarea marelui prinț, el îndrăznea să corecteze texte din care se ruga și se cânta de atâta timp.

Ca întotdeauna, când este vorba de reformă, mai ales dacă este una bisericească, lumea religioasă se împarte în două tabere de frați foarte înflăcărați unii contra celorlalți. Imobiliștii, adesea recrutați din oameni limitați în știința lor, dar foarte zeloși pentru integritatea tradiției și reformiștii, care doresc înfăptuirea de schimbări. Aceste două familii de spirit, de o parte și de alta sincer pioase, nu sunt conciliabile.

Această reformă a lui Maxim Grecul se aseamănă oarecum cu aceea care a fost întreprinsă în secolul următor de patriarhul Nikon (1667) asupra cărților liturgice. Părea imperios necesar să se revizuiască obiceiurile, riturile și formulele, confruntându-le cu obiceiurile și documentele originale ale Bisericii bizantine, mama Bisericii ruse. Reforma a biruit, dar batalioanele sacre ale Rezistenței nu s-au lăsat așa ușor. Atunci a venit represiunea, cu martirii săi. În prezent, Biserica rusă numără încă contingente de credincioși care consideră drept sacrilegiu reforma lui Nikon. Aceasta a fost Raskol sau dizidența. Raskolniki sau schismatici sunt numiți „vechii credincioși”. Un secol mai înainte, ei ar fi fost adversarii lui Maxim. Maxim a avut de înfruntat cele mai urâte calomnii, printre care proferarea de propuneri eretice contra religiei, cuvinte jignitoare la adresa marelui prinț și altele. Prințul a refuzat să le dea crezare.

Vasile al III-lea era un suveran pios, fondator de mănăstiri și generos în donații față de locurile sfinte, de la

Ierusalim la muntele Athos sau Sinai. Dar nu avea copii, iar soția sa era deja în vârstă. Pentru un suveran care avea atâta grijă de a uni pământul rusesc, problema succesiunii îmbrăca o gravitate particulară. Vasile simțea pe de altă parte că Biserica n-ar admite ca un prinț, fie el și autocrat, să poată divorța fără scandal. El îi ceru sfatul unui prieten al lui Maxim, părintele Vassian Kossoi, personaj din familie princiară și monah în mănăstirea din Simon. Pentru acesta, a divorța însemna a comite adulter iar mânia lui Dumnezeu s-ar fi abătut asupra Orașului. Nemulțumit de răspuns, Vasile îl închise în mănăstire. Deși nu a fost direct implicat, Maxim, care era prietenul lui Vassian, gândea la fel și a fost acuzat împreună cu echipa sa de traducători. I s-a reproșat că manevrează textele sacre după placul său și că a lucrat fără a ține cont de aprobarea marelui prinț ori a mitropolitului. Un sinod a fost reunit, iar monahii incriminați au fost închiși în mănăstiri de obedienţă iosefină.

Consultați, cei patru patriarhi din Orient au luat poziție contra încălcării sfintelor canoane. Unul din ei, Marcu din Alexandria, prezise cele mai rele calamități contra marelui prinț. Athosul, cu toate că fusese copleșit de suveran cu atâtea daruri, a exprimat dezaprobarea celor optsprezece mii de monahi. Toată lumea își dovedea astfel buna conștiință, afară de cel interesat, care rămase perplex. În final, el merse mai departe, cu binecuvântarea camarilei, convinsă cu onoruri, funcții și cadouri. Soția sa a fost repudiată și constrânsă să se călugărească.

Vasile s-a căsătorit, în 1526, cu Elena Glinka, care îi dărui un prim copil în 1530. Acest eveniment care părea să pună cerul de partea păcătoșilor, a fost ocazia unor mari bucurii. Încă închis, Maxim aminti unui monah venit în vizită profeția patriarhului din Alexandria, adăugând-o pe a sa: „Acest fiu i s-a născut marelui prinț prin călcarea legii. El va fi crud, fără milă, mult sânge va curge sub domnia sa; el va avea o viață lungă și la sfârșitul vieții sale va fi țar al imperiului său”. Făcea referire la Ivan al IV-lea cel Groaznic.

În 1547, (Vasile al III-lea murise în 1533, lăsând tronul fiului său Ivan al IV-lea), Maxim era tot închis la Tver. El scrise

atunci țarului „trei sute treizeci și două capitole” despre diferite probleme bisericești. Aceste scrieri au fost citate cu interes de marea prințesă Anastasia, care a cerut eliberarea prizonierului. Maxim și-a exprimat dorința de a se reîntoarce la Athos pe care-l părăsise de mai bine de treizeci ani, dintre care douăzeci și doi petrecuți în închisoare. Nu i-a fost permis, ci a fost trimis la mănăstirea Treimii a Sfântului Sergiu, unde a și murit în 1556, după o lungă boală. Maxim a fost beatificat de țarul Feodor, fiul lui Ivan cel Groaznic.

Capitolul al IV-lea

STATELE EUROPEI CENTRALE ȘI BIZANȚUL

Europa Centrală face în prezent obiectul unei duble dezbateri. Se discută despre o demarcație interioară între Estul și Vestul continentului european. Încă din perioada Illyricumului roman exista o frontieră lingvistică și culturală între elenism și latinitate, definită drept frontiera confesională din perioada epocii medievale, iar în jurul anului 1000 s-a produs o separație între catolicism și ortodoxie. În partea vestică a acestui clivaj se aflau papalitatea, imperiul Occidentului, statele catolice, principate, orașe, regate. În cea estică, Constantinopol, statele ortodoxe și Moscova cu expansiunea sa către Vest. Drept urmare, fiecare din cele două jumătăți ale Europei Centrale este prezentată ca aparținând unuia dintre polii istorici ai continentului. În Vest, mișcarea către modernitate și mai ales către libertăți; în Est, despotismul și stagnarea evoluțiilor economice, sociale și politice. Două destine istorice, din a căror diferență vor rezulta repercusiuni structurale istorice – lupte, năvălirile mongole, dominația otomană.

Dezbaterea privind limita orientală a Europei Centrale nu este mai puțin responsabilă de modul de gândire contemporan. Principatul rus Galic făcea parte din acest tablou, la fel cum ar trebui luat în considerare și Novgorodul cel Mare înainte de victoria Moscovei din 1478. În acest context, trebuie analizată demarcația din interiorul Europei Centrale, nu pentru a-i contesta existența, căci este evidentă, ci pentru a examina caracterul totodată radical și imuabil, care îi este atribuit cu prea mare ușurință. Ne propunem să evidențiem că, dacă Europa Centrală a fost efectiv divizată după creștinarea din jurul anului 1000, aceasta s-a datorat mai degrabă interferării și rivalității dintre Est și Vest iar diferențele dintre cele două părți delimitate n-ar fi atât de radicale precum se spune. Separația confesională rezultată din creștinarea petrecută în secolele IX-XI a fost destul

de stabilă în ceea ce privește populațiile vizate. În schimb, suveranii au oscilat între obedienţa faţă de Constantinopol şi cea faţă de Roma în căutarea legitimităţii lor, în funcţie de baza teritorială de moment.

Europa Centrală ortodoxă cuprindea iniţial, în afara provinciilor imperiale Grecia de Nord, Macedonia şi Tracia, teritoriul primului stat bulgar, redus la provincia imperiului grec, şi teritoriile sârbe Zeta şi Rascia, care aparţineau aceluiaşi imperiu. Dar jurisdicţia ecleziastică asupra oraşelor de pe Coasta Dalmaţiei rămânea contestată între Roma şi Constantinopol, în timp ce Bizanţul încerca să le supună dominaţiei sale. Prin urmare, anul 1054 nu face obiectul principal al analizei deoarece neînţelegerile dintre cele două Biserici se conturau deja din secolul al IX-lea, din timpul patriarhului Foţie, ulterior desfăşurându-se misiunile din Bulgaria şi alianţa francă încheiată de papalitate, aşa cum am prezentat deja. Perioada tratată, din cursul secolelor XIII-XIV, este aceea în care harta Europei Centrale era asemănătoare cu cea din prezent. Punctul de pornire va fi Constantinopol. În consecinţă, obiectul expunerii se va limita la documentarea din sursele greceşti şi latine, cu doar câteva referinţe la cele slave. În plus, fiind vorba de Bizanţ şi nu de ortodoxie în general, nu vor fi abordate rolul şi poziţia Moscovei.

La sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea, noi state intervin în istoria demarcaţiei care a divizat Europa Centrală: statul sârb al Nemanizilor, al doilea stat bulgar al Asăneştilor, Bosnia banului Kulin şi în final, Epir, un stat bizantin fondat de Mihail Angelos Komnenos Doukas. Până la asasinarea lui Doukas în 1214, statul se întindea de la Thessalia până la Corfu şi Durazzo (Durrës). Fratele său vitreg Theodor anexează Salonicul zece ani mai târziu, dar este învins şi eliminat de ţarul bulgar. Restaurarea imperiului grec la Constantinopol în 1261 încununează recucerirea începută cu Nicea, urmată de Asia Mică şi Peninsula Balcanică. Salonic a fost anexat de Lascarizi, Serbia şi Durazzo fiind dobândite de Epir în urma unei alianţe matrimoniale. Mihail al II-lea îşi împarte teritoriul înainte de moartea sa celor doi fii, Epirul

revenind lui Nicefor iar Thessalia celuilalt fiu, Ioan. Epirul oscilează între imperiul grec și puterile Italiei meridionale, Manfred de Hohenstaufen, urmat de Carol de Anjou și Orsini de Cefalonia.

În secolul al XIV-lea, regiunea era locuită de greci, sârbi și bulgari, care erau divizați în diferite grupări politice. În general, istoria politică și dinastică a împăraților, chiar și a Paleologilor, se desfășoară de acum înainte pe teritoriul balcanic. Trebuie menționate și raporturile Epirului cu Italia de Sud și insulele Ionice, căci de acolo s-a trecut „pragul" Europei Centrale pentru a intra în Mediteraneană. În ceea ce privește relațiile cu bulgarii, sârbii și albanezii, regatul lui Ștefan Dușan (1331-1335) marchează o formidabilă expansiune sârbă, atât în Macedonia, precum și în sudul și vestul Europei Centrale. Valahia și Moldova, ambele ortodoxe, ies de sub dominația ungară. Suveranul lituanian alege botezul roman, iar la scurt timp, metropola de Lituania este supusă Constantinopolului. Relațiile statelor ortodoxe enumerate anterior cu Ungaria și cu Polonia au fost consolidate în secolele XIV-XV, iar pe fondul pericolului turcesc au împărțit chiar și o istorie comună, care a luat însă sfârșit odată cu victoriile otomanilor de la finele secolului al XIV-lea, înfrângerea sârbilor la Kosovo Polje și bătălia de la Nicopole.

Legitimitatea suveranului și a ierarhiei ecleziastice ar trebui analizate împreună. Raporturile dintre suveran și Biserică constituie o chestiune esențială după domnia lui Constantin cel Mare. Scrisoarea adresată de papa Gelasius împăratului Anastasie, fundamentală pentru Occidentul latin, nu este atât de diferită de cea în care Iustinian stabilea criteriile care trebuiau îndeplinite pentru a fi numit episcop, preot sau diacon și pe care a adresat-o patriarhului Constantinopolului, precum și altor patriarhi orientali. Ambele scrisori propun același principiu al armoniei structurale între cei doi piloni ai statului creștin. Cu toate acestea, diferența dintre termenii aleși atrage atenția. Făcând distincția între autoritățile ecleziastice și puterile politice, papa Gelasius atribuie primul termen suveranilor pontifi și cel de-al doilea regilor: nici pluralitatea, nici însuși

cuvântul „rege” nu conferă ideii amploarea teoretică ori nota tradițională care se găsesc în textul grec. Preambulul acestuia declară că sacerdotiumul și împăratul sunt cele două mari daruri făcute oamenilor de Divinitate și îndeamnă la o consonanță între cele două. Dar împăratul este cel care are grijă de dogmele divine, precum și de „demnitatea” clericilor, două condiții indispensabile pentru susținerea divină și în consecință, legea sa stabilește cu precizie criteriile care trebuie îndeplinite de candidații la ordinațiunile sacre.

Restaurarea imperiului occidental este urmată, în secolul al IX-lea, de o muncă teoretică intensă la Roma, cu contribuția imperiului franc, precum și la Constantinopol. Versiunea bizantină a modelului lui Constantin își ia acum forma sa durabilă, care se definește prin două caracteristici inseparabile: împăratul are ultimul cuvânt în numirea patriarhului ecumenic, alegând dintr-o listă cu trei nume propuse de sinod; era necesar în schimb ca patriarhul de la acel moment să aprobe lista. Acesta era modelul promovat de misiunile bizantine în secolele IX-X și care se potrivea foarte bine societăților care treceau la creștinism și monarhism, în același timp. Adoptat și adaptat de către țările creștine ortodoxe, acest model a determinat suveranii să caute o conlucrare exclusivă între statul lor și Biserica al cărei lider era numit tot de ei, iar aceasta din urmă să fie *autocefală*, adică independentă, fără intermediar ierarhic între ea și patriarhatul ecumenic sau chiar să constituie un nou patriarhat, care să înlocuiască cele cinci locuri fixate de tradiție după conciliul din Calcedonia (451) în spiritul colegialității patriarhale și sinodale pe care Biserica ortodoxă a menținut-o mereu ca principiu. O astfel de creație pune suveranul în situația de a renunța, dacă este cazul, și la demnitatea imperială, ca o reproducere a modelului bizantin. Aplicarea acestui model a fost urmată cu fidelitate și obstinație de principatele rusești, îndeosebi de Moscova și de statele ortodoxe constituite în urma clivajului din interiorul Europei Centrale. Dar acestea din urmă, grație conjuncturii favorabile, au profitat de ocazie pentru a adăuga acestui obiectiv, drumul care ducea la Roma, un ocol care nu trebuie să ne inducă în eroare.

Mai mult decât istoriografia, scrisorile pontificale şi patriarhale stau mărturie.

Un prim moment de oscilație a limitelor a avut loc la finele secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. A doua jumătate a secolului al XII-lea a plasat Ungaria în prim plan, în opoziție cu Bizanțul, în mediul balcano-danubian. Victoria din 1167 a fost momentul final al confruntărilor bizantino-maghiare din timpul domniei lui Manuel I Comnen. Controlul bizantin asupra teritoriilor disputate din Dalmaţia, Croaţia şi de la Dunărea de Mijloc a fost consfinţit prin tratatul de pace din acelaşi an, încheiat între Arpazi şi Comneni. De asemenea, această victorie a stopat pentru un timp atacurile cumanilor, fiindcă a demonstrat capacitatea armatei bizantine de a desfăşura operaţiuni de anvergură în teritoriile controlate de aceştia. Imperiul Bizantin redevenea astfel puterea hegemonică în Balcanii de Vest şi la Dunăre, dar această situaţie nu a durat prea mult, deoarece revolta românilor şi bulgarilor din 1186 îi va pune capăt. Are loc cea de-a treia cruciadă, apoi numirea papei Inocențiu al III-lea. Apar noi formațiuni politice în Serbia, Bulgaria și Bosnia, precum și în Galiția-Volhynia și Epir.

Statul bulgar

În Bulgaria, revolta fraților Theodor Petru și Asan a izbucnit aproape de Târnovo în 1185, și s-a extins până în nordul Balcanilor, iar Constantinopolul nu a reușit să o reprime. Asan preia puterea, domnește timp de 10 ani, este asasinat și înlocuit de Petru, care are același sfârșit și este succedat de Ioniță zis Caloian, ținut ostatic în trecut la Constantinopol. Începuturile noului stat sunt documentate din trei surse care se completează una pe cealaltă: *Istoria* scrisă de Niketas Choniates; martorii care au asistat la cea de-a patra cruciadă, Robert de Clari și Villehardouin; corespondența dintre Caloian și papa Inocențiu al III-lea, păstrată într-un registru pontifical.

Istoricul Niketas Choniates atestă că cei trei frați, conducători ai noii formațiuni politice și administrative, erau

vlahi. Ei au înființat un nou stat a cărui capitală a fost stabilită la Târnovo, care fusese restaurat. Problema legitimității lor s-a pus încă de la început. Asan a fost încoronat de către arhiepiscopul noii capitale, concepută ca un nou Constantinopol; iar arhiepiscopul fusese numit în prealabil de către sinodul bulgar, fără ca patriarhul ecumenic să fi luat act de aceasta. Revendicarea imperială este caracteristică tentativelor de autonomie din interiorul imperiului, care deveniseră din ce în ce mai numeroase. Altfel spus, puterea imperială care este unică și universală, dar admite mai mulți titulari, conform tradiției romane, rămânea cel mai bun, dacă nu chiar singurul model de suveranitate politică. Robert de Clari susținea că Ioniță Caloian și-a oferit serviciile sale cruciaților în schimbul unui titlu de împărat al bulgarilor.

Roma, reprezentată de papa Inocențiu al III-lea, putea oferi sprijin unui suveran confruntat cu o dificultate teritorială, atât Bizanțului, cât și Ungariei. Țarul, secondat de arhiepiscopul său Vasile, s-a angajat într-o corespondență cu Inocențiu al III-lea, aceasta fiind extrem de edificatoare în ceea ce privește problema politică a noii puteri. În 1199, Caloian a făcut uz de o misiune romană desfășurată pe teritoriul său și l-a informat pe papa că el a fost încoronat și de asemenea, că au o descendență comună. Papa a răspuns că este conștient de descendența aristocratică romană a lui Caloian și că aceasta contribuie la devotamentul lui față de scaunul roman. În următoarea scrisoare, mai explicită, Ioniță Caloian își exprima supunerea față de Roma în schimbul unei coroane și a unei recunoașteri precum cele obținute de predecesorii săi, „împărații noștri antici". Arhiepiscopul transmite de asemenea papei că el însuși și tot poporul sunt de acord cu demersul „împăratului". Papa răspunde că în urma cercetării întreprinse i s-a confirmat că pe pământul bulgar mulți regi au fost încoronați și amintește că în timpul lui Boris Mihail, intitulat „regele bulgarilor", bulgarii au cerut un arhiepiscop Romei înainte de a se lăsa corupți de darurile grecilor. Nu și-a exprimat acordul pentru încoronare, dar a sublinat în schimb că romanitatea revendicată de Caloian implică aderarea întregului popor la Biserica Romei. Într-o altă

scrisoare, Caloian, intitulat „împărat al bulgarilor", transmite că a primit propuneri și din partea grecilor, care i-au oferit și un patriarh, dar le-a refuzat pentru că el dorește să servească sfântului Petru și papei, și să fie supus Romei până la moarte. Arhiepiscopul trimis de el pentru a-l convinge pe papa, a fost oprit la Durazzo de ducele grec, cu aprobarea clerului latin, din teama de a nu deranja Constantinopolul. Papa îl proclamă într-un final pe Caloian „rege al bulgarilor și al vlahilor" în schimbul unui jurământ de obedienţă faţă de Biserica romană pentru el însuși, succesorii săi, pământurile și popoarele pe care le guvernează. El face în același timp act de autoritatea politică asupra statului, conferindu-i lui Caloian dreptul de a emite monedă cu efigia regală. Papa acordă de asemenea calitatea de primat arhiepiscopului de Târnovo; succesorii acestuia din urmă având dreptul de a încorona pe cei ai regelui, totul sub condiția unui jurământ de obedienţă romană.

Într-un studiu clasic privind începuturile celui de-al doilea stat bulgar, Robert Lee Wolff[17] subliniază importanța identificării romane în argumentația lui Caloian la intenția Papei, dar el comite eroarea de a se referi inclusiv la discursul național roman și de a vedea în acesta o expresie precoce a romanității revendicate de vlahi. El ar fi trebuit să rămână la realitatea din secolele XII-XIII și să distingă în afirmațiile țarului două argumente: descendența lui Caloian, care îi conferea o afinitate cu papa și identitatea poporului său. Trebuie amintit că el a petrecut un timp la Constantinopol și toată perspectiva sa politică a fost influențată de modelul bizantin. Or istoriografia bizantină însăși știe să construiască genealogii imaginare care leagă eroii săi de prima Romă. Genealogia oficială a lui Vasile I arată o descendență din partea regilor Armeniei, pe linia tatălui și din partea lui Constantin pe linia mamei. Nichifor al III-lea Botaniates este înzestrat de istoriograful său, Michel Attaleiates, cu o genealogie la fel de

[17]*Studies in the Latin empire of Constantinople*, Variorum, Londra 1976.

nobilă: ar avea drept descendent pe unul din senatorii care au lucrat cu Constantin la fondarea Noii Rome, acesta fiind la rândul său înrudit cu Fabii Scipiones. În ceea ce privește poporul său, Caloian nu i-a separat niciodată, iar în titlul său imperial care conținea „vlahi și bulgari", era vorba cel mai probabil de rădăcinile vlahe, ca un argument actual și general de legitimitate politică, care convenea îndeosebi poziției lui Caloian față de bizantini, „romani" prin definiție în acea parte a creștinătății, ca și față de maghiari, a căror afirmare a originilor nu implica revendicarea romanității. Cruciații înșiși își justificau inițiativa de cucerire prin descendența troiană. Acestea fiind spuse, se poate observa cât de consecvent urmează Caloian modelul politic bizantin, de împărat și patriarh.

Caloian este înlocuit de nepotul său Boril, pentru că fiul său Ivan era încă minor. Dar Boril nu a reușit să stabilească o dominație monarhică asupra statului bulgar. Alianțele încheiate sunt doar de tip occidental, cu Andrei al II-lea al Ungariei și cu imperiul latin al Constantinopolului, împotriva rivalilor dizidenți și a sârbilor. Astfel, până la reuniunea unui sinod pentru eliminarea bogomililor din țară, componența și organizarea acestuia au fost făcute conform modelului bizantin. În 1218, Ivan al II-lea Asan, care se refugiase la Kiev cu fratele său, preia conducerea și face din Bulgaria prima putere din Balcani în urma victoriei împotriva lui Theodor Angelos și prin expansiunea teritorială care a urmat, în Tracia, Macedonia și Albania. Titulatura sa oficială este de acum cea de țar și *autocrator* al grecilor și al bulgarilor. Dacă această titulatură este perfect imperială, Ivan Asan nu se califica totuși pentru titlul de împărat (țar) al romanilor, ci doar al grecilor. El denunță evident uniunea cu Roma, proclamă independența Bisericii sale și tratează cu suveranul nicean Ioan al III-lea Vatatzes iar în urma acestor inițiative, patriarhii orientali recunosc patriarhia de Târnovo.

Statul sârb

Demersul contemporan și paralel al statului sârb diferă de cel precedent din rațiuni geografice, existând o influență occidentală mai mare. Pe de altă parte, teritoriile sârbe, guvernate îndeosebi de *marii jupâni,* prezentau de fapt un sistem princiar, sub controlul Bizanțului. Independența lor trebuia să-și găsească calea între Bizanț și Ungaria, care susțineau veleitățile de independență ale marilor jupâni. Ștefan Nemanja, fondatorul statului, n-a adus decât titlul tradițional. El nu a domnit foarte mult deoarece a devenit la scurt timp vasalul lui Manuel I. După moartea acestuia, și-a recăpătat libertatea de acțiune. El și-a oferit sprijinul în cea de-a treia cruciadă. Bizanțul a recunoscut independența sârbă. Nemanja îl căsătorește pe fiul său Ștefan, care urma să devină „primul încoronat", cu nepoata împăratului Isac al II-lea Ange, fiica viitorului Alexis al III-lea. Drept urmare, Ștefan primește titlul de *sebastokrator*. În 1195, Nemanja abdică și devine călugăr, întâi la Lavra Studenica, pe care o fondase, apoi la Muntele Athos, la mănăstirea Vatopedi, unde unul dintre fii săi luase numele de monah Sava. Trei ani mai târziu, Nemanja, împreună cu fiul său călugăr restaurează mănăstirea Hilandar, care își dobândește autonomia și marchează de acum înainte locul sârbilor și al statului lor pe Sfântul Munte. Puterea politică este din acel moment în mâinile lui Ștefan și ale lui Vukan, fiii lui Nemanja. Primul devine Mare Jupân al Serbiei, celălalt Jupân al Dalmației și Diocleei sau Zeta, între Dubrovnik și Shkoder.

Inocențiu al III-lea salută încă de la început titlul lui Vukan de *rege ilustru al Dalmației și Diocleei,* prin care suveranul își manifesta dorința de a adera la Biserica Romei. Papa și-a trimis legații, ale căror decizii trebuiau ascultate și care au recunoscut arhiepiscopul de Dioclea. Cu sprijinul Ungariei, care își extinsese influența asupra Serbiei, Vukan preia puterea, luând locul fratelui său Ștefan ca Mare Jupân, timp de doi ani. Papa îl trimite pe arhiepiscopul de Kalocsa, un prelat maghiar, în calitate de vizitator apostolic pentru a-l confirma în credință

pe Marele Jupân, pe prelați și toți nobilii, și pentru a primi garanția supunerii sale și a succesorilor săi față de scaunul Romei. Cu această ocazie, i-a declarat eliberați de orice ascultare față de patriarhul de Constantinopol, din moment ce acesta nu practica supunerea datorată Romei. Papa a mai adăugat că i-a scris pe același subiect și regelui Ungariei, ceea ce sugera că Vukan, devenit Mare Jupân, nu era fidel angajamentului roman din cauza tutelei maghiare. Alte două scrisori pontificale veneau să clarifice situația, una adresată regelui Ungariei, cealaltă arhiepiscopului de Kalocsa. Ultima atesta că Ștefan a solicitat trimiterea unui legat care aducea Serbia la obedienta romană și care l-a încoronat.

Redevenit Mare Jupân în 1204, Ștefan a început oficializarea suveranității sale. Dată fiind conjunctura, așezat între Epir, care era prea aproape și Nicea prea departe, papa rămânea singurul căruia i se putea adresa. El s-a declarat supus Romei, și-a repudiat soția bizantină, nepoata împăratului Isaac al II-lea Ange, pentru a se căsători cu nepoata dogelui Veneției și a fost încoronat de papa Honoriu al III-lea. Dar fratele său Sava a negociat cu patriarhul refugiat la Nicea contra Epirului, pentru obținerea statutului de autocefalie al Bisericii sârbe. Pe scurt, datorită influenței romane, suveranul și Biserica sârbă, sprijinindu-se reciproc, au oferit un model de urmat și de conservat.

Bosnia

Același model a fost aplicat și în Bosnia, unde cauza Bisericii romane se confunda cu cea a regalității maghiare. Teritoriul, care făcea parte în perioada interbelică din Europa Centrală, a fost anexat la sfârșitul secolului al XII-lea de Ungaria, pus sub guvernarea unui ban și convertit la catolicism. Mișcarea bogomilă, provenită de pe Coasta Dalmației, devine confesiunea dominantă a țării sub banul Kuhn și va rămâne așa în ciuda eforturilor comune ale papei și ale suveranului maghiar. Or, bogomilii fuseseră dotați cu o structură eclezială iar aceasta

a permis aplicarea singulară, dar recunoscută a modelului princiar în Bosnia.

Epirul

Statul Epir reprezintă un caz particular în măsura în care, deși aparținea Europei Centrale în privința teritoriului, el se plasa în același timp în interiorul sistemului politic și dinastic bizantin, în spațiul lăsat de dispariția Constantinopolului, care a separat puterea imperială greacă. Doi rivali se vor înfrunta pentru recunoașterea politică și recucerirea teritorială, având drept miză restaurarea. Theodor Laskaris, ginerele lui Alexis al III-lea Ange, reproduce modelul imperiului la Nicea, puțin mai departe de capitala pierdută, aducând un patriarh, Mihail Autoreianos, care îl încoronează în 1208. Mihail Angelos Comnen Doukas, fiu ilegitim al fiicei lui Alexis I Comnenul și a lui Constantin Ange, se sprijină la începutul domniei sale pe autoritatea mitropolitului de Naupact, Ioan Apokaukos. Dar recucerirea Epirului îl aduce în prim plan pe Demetrios Chomatianos, arhivar la patriarhia Constantinopolului, care devine arhiepiscop autocefal al Bulgariei, al cărei scaun era la Ohrida. Fără a pretinde vreodată numirea în funcția de patriarh, Chomatianos a îndeplinit totuși acest rol prin aplicarea la nivel de regiune a modelului bizantin din Epir, împotriva Serbiei. Când Sava a fost numit arhiepiscop de către patriarhul de Nicea, Chomatianos i-a amintit printr-o scrisoare că și-a părăsit mănăstirea iar promovarea sa și cea a Bisericii sale nu urmau calea canonică; mai adăuga faptul că Serbia a depins mereu de provincia ecleziastică a Bulgariei.

Forțele Epirului ajung la Salonic în 1224. Epirul era guvernat la acel moment de Theodor, fratele vitreg al lui Mihail Angelos, care decide să fie încoronat. Mitropolitul Constantin Mesopotamites, refuză, renunță la funcția sa și procedura este îndeplinită de Chomatianos. Începe o corespondență între arhiepiscopul de Ohrida și patriarhul nicean Germain al II-lea. Chomaniatus îi scrie acestuia o scrisoare ca de la egal la egal,

ironică și precisă, care îl pune în fața faptului împlinit de aplicare a modelului imperial la nivelul unei regiuni. El concluzionează, exprimându-și dorința ca partea orientală să se întâlnească cu cea occidentală iar suveranii fiecărei părți să fie legați prin concordat, astfel încât unitatea sfintei Biserici a lui Dumnezeu să fie protejată de orice reproș. Ca reacție, Germain al II-lea l-a întrebat pe Chomaniatos pe ce referință patriarhală se bazează capacitatea sa de încoronare, de unde a primit darul cucerniciei, exclusivitate a patriarhului ecumenic, dat fiind că arhiepiscopii de Bulgaria n-au încoronat niciodată împărații Ausoniei. Nu se mai întâmplase niciodată ca un arhiepiscop de Ohrida să extindă un drept patriarhal și să încoroneze un conducător imperial. În încheiere, el anunța vizita unui trimis patriahal, mitropolitul de Amastris, la arhiepiscopia sa, la întreaga Biserică a Occidentului și la persoanele care guvernau orașele și teritoriile din Est. În răspunsul său, Chomatianos alege calea compromisului, pe care circumstanțele o impuneau. La fel ca în schimbul de scrisori dintre Caloian și papa Inocențiu al III-lea, termenii antagonici ilustrau destul de bine rolurile jucate de arhiepiscopul de Ohrida și patriarhul ecumenic aflat în exil. Proiectul imperial al Epirului a fost abandonat curând, după victoria lui Ivan al II-lea Asan împotriva lui Theodor Angelos în 1230 la Klokotnica.

După 1230: Imperiul Grec, Epirul și Serbia

După prima parte a secolului al XIII-lea, lucrurile s-au schimbat. Protagoniștii momentului precedent ies din scenă. Theodor Angelos a fost eliminat în 1230, deși a încercat o revenire. Andrei al II-lea al Ungariei și Ivan al II-lea Asan au murit la câțiva ani distanță. Mongolii distrug Galiția și Volhynia și invadează Polonia și Ungaria, apoi Croația, Serbia, Bulgaria, Valahia și Moldova. Tabloul balcanic este profund modificat și de recucerirea Niceei în detrimentul Epirului și al bulgarilor și continuă cu restaurarea imperiului grec la Constantinopol, apoi

cu reorganizarea Epirului, chiar dacă acesta rămâne în realitate la fel de instabil.

În primele decenii ale secolului al XIV-lea, imperiul Constantinopolului este definitiv restrâns către ţărmul său european. Avusese loc expansiunea triumfală a otomanilor, care au preluat puterea în Asia Minoră, ajungând până la Nicea şi Nicomedia, înainte de a lua ca punct de sprijin cealaltă parte a Strâmtorilor, la mijlocul secolului. Se poate adăuga la acestea o evoluţie mai profundă politică, dinastică, culturală. În orice caz, imperiul este acum parte integrantă din Europa Centrală. Actorii cei mai importanţi erau: imperiul, adică ce rămânea în afară de Constantinopol, Salonic, în prima linie, a cărui importanţă era în creştere, atât din cauza pierderii Asiei Minore cât şi pentru avântul general din zona balcanică în acea epocă. Apoi, Macedonia şi Tracia; Epirul, unde Ioan al II-lea Orsini, căsătorit cu o membră a dinastiei Paleologilor, se convertise la ortodoxie şi făcea parte din guvernarea imperială; după moartea acestuia, fiul său nu va domni niciodată; în cele din urmă, Thessalia, destinatara unor scrisori sinodale care ameninţau locuitorii cu excomunicarea dacă ignorau unitatea imperială.

Spaţiul balcanic al imperiului este de acum înainte un teritoriu al luptelor pentru puterea imperială, care divid familia Paleologilor şi care diferă de rivalitatea dintre Epir şi Nicea din secolul precedent pentru că teritoriul este mai bine apărat iar rezultatul nu a fost formarea unui stat nou. Dacă bazele adversarilor sunt Salonic şi Adrianopol, Constantinopol rămâne locul exclusiv al adevăratei legitimităţi, manifestată prin încoronarea de către patriarh. Astfel, atunci când Andronic al III-lea Paleologul moare şi lasă drept succesor pe Ioan al VI-lea Cantacuzino, înrudit cu Paleologii şi prieten apropiat al defunctului, acesta este proclamat împărat al Dimoticăi, încoronat la Adrianopol de patriarhul Ierusalimului, care fusese excomunicat de patriarhul Constantinopolului, la rândul său fiind cel care l-a încoronat pe tânărul Ioan al V-lea. Suveranii bulgari şi sârbi au găsit atunci ocazia propice de a intra pe teritoriul imperial, în special în Macedonia. S-au produs în acelaşi timp nişte schimbări politice care au modificat graniţele

imperiului. Două exemple sunt suficiente pentru a le ilustra, acela al magnatului thessalian Ștefan Gabrielopoulos și cel a Salonicului și a independenței totale obținute în urma revoluției conduse de Zeloți. Situația Epirului rămâne la fel de instabilă, fiind expus presiunilor din partea albanezilor și sârbilor.

În fața unui Bizanț din ce în ce mai balcanic, Nemanizii oscilează între Roma și Constantinopol, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea, reprezentați de cei doi fii pe care Ștefan Uroș I i-a avut cu soția catolică, provenită din Franța, Helene: Ștefan Dragutin și Ștefan Milutin. Atunci când Ștefan Uroș I a abdicat, Ștefan Dragutin l-a înlocuit, dar a abdicat la rândul său după câțiva ani, lăsând conducerea în mâinile fratelui său, fără a renunța însă la dominația asupra părții occidentale a regatului. Încă de la începutul domniei sale, Ștefan Uroș al II-lea Milutin a lansat o ofensivă către Vest, reușind să cucerească Skopje. Istoria celor doi frați se aseamănă frapant cu cea a lui Ștefan, primul încoronat și a fratelui său Vukan, din secolul precedent.

În 1288, papa Nicolae al IV-lea adresează reginei Helene o scrisoare în care își exprima speranța că îi va aduce pe cei doi fii ai săi la unitatea credinței. O scrisoare paralelă i-a fost trimisă lui Uroș; papa amintea credo-ul, preciza poziția romană în privința recăsătoririi, azimele și printre altele, insista asupra primatului lui Petru și a succesorului său. Au urmat mai multe scrisori pontificale. O parte dintre ele vizau Bulgaria, unde George Terter devenise țar. Dacă papa i se adresa țarului cu titlul imperial, el nu recunoștea în schimb poziția patriarhală a arhiepiscopului. Papa îl îndeamnă pe acesta să proclame suveranului și poporului credința romană și îi amintește angajamentul de obedință romană luat de către el la palatul Blachernes în prezența lui Mihail al VIII-lea. În cele din urmă, papa Nicolae al IV-lea îi trimite o scrisoare lui Ștefan Dragutin în care declara că îl ia sub protecția și patronajul scaunului roman, atât pe el cât și regatul său. Mai târziu, Ștefan Dragutin îi cere ajutorul papei în privința ereticilor din Bosnia. Ștefan Uroș al II-lea Milutin a ales contrariul, supunându-se Constantinopolului.

Expansiunea lui Milutin în detrimentul Bizanțului a fost consolidată de căsătoria acestuia cu fiica lui Andronic al II-lea, devenind astfel membru al familiei imperiale, ceea ce subliniază titulatura sa din trei acte imperiale în favoarea mănăstirii Hilandar. Andronic al II-lea împroprietărește mănăstirea cu câteva sate, la cererea ginerelui său, Milutin, denumit „marele rege al Serbiei". Suveranul sârb nu primește titlul bizantin care îi semnala locul în familia imperială. El manifestă o deschidere către Vest, încheiind un acord cu Carol de Valois, care dorea să restaureze Imperiul Latin de Constantinopol.

Ștefan Dușan

Perspectiva imperială sârbă a căpătat o dimensiune fără precedent sub conducerea lui Ștefan Dușan. După ce l-a înlăturat pe tatăl său de la domnie, a fost încoronat de arhiepiscopul de Pécs. Începe curând o expansiune teritorială fulger, favorizată evident de conjunctura politică bizantină, dar și de creșterea economică înregistrată de statul sârb. Dușan își extinde influența în toate direcțiile, îndeosebi în Macedonia. Titulatura folosită în actele grecești permite urmărirea progresului identificării sale imperiale. Într-un act trimis mănăstirii Sfântul Ioan Prodromul din Serres, oraș cucerit în 1345, se autointitulează ca regalitate, folosindu-se în textul actului sintagma „din mâna sa regală divină". Un al doilea act, cu aceeași destinație, păstrează desemnarea lui ca regalitate dar mâna sa devine „imperială și divină". În următorul act, adaugă la formula imperială un titlu sârb și un titlu bizantin, o dublă specificație teritorială. Deci pasul fusese făcut înainte de încoronare. Anul următor, un act adresat mănăstirii athonite Iviron, reia titulatura folosită anterior, dar cu o modificare capitală: *autocrator* a fost înlocuit de *basileus* iar titlul sârb și dubla specificație teritorială rămân neschimbate. În 1346, Dușan este încoronat împărat la Skopje, de către arhiepiscopul Ioannikios, numit patriarh în prealabil de către un sinod la care au participat patriarhul de Târnovo,

arhiepiscopul de Ohrida și reprezentanți ai Muntelui Athos. Acest lucru se întâmpla cu câteva săptămâni înainte de încoronarea lui Ioan Cantacuzino, în trecut aliat și acum adversar, eveniment care a avut loc la Constantinopol.

Doi ani mai târziu, Dușan cucerește Epirul și Thessalia. Adunarea nobililor este constrânsă să aprobe „Codul de legi" (Zakomnk) elaborat de el, care se substituia traducerii sârbe a „Sintagmei", compusă la Salonic de ieromonahul Matei Blastares. Biserica sârbă s-a văzut în situația de schismă. Aceasta nu va împiedica însă monahii de la Lavra de a înscrie acest Cod în *synodikonul* lor.

Eforturile de obținere a legitimității întreprinse de Dușan au inclus și contacte cu Roma, care au avut loc după încoronarea de la Skopje. Conjunctura este mult diferită de cea din 1204. La această dată, Bizanțul era un imperiu dezmembrat, cu doua inițiative rivale de restaurare. Devenise un spațiu restrâns, pentru dominația căruia se înfruntau descendenți ai familiei imperiale, printre care și patriarhul ecumenic. Dușan nu a avut nicio reacție la această situație, iar acest lucru ar putea să fi constituit un motiv de a căuta, în perspectiva unei cuceriri a teritoriului bizantin, garanția pontificală a cărei grijă rămânea aderarea la Biserica romană sau cel puțin recunoașterea primatului său. Trebuie adăugată și presiunea militară maghiară, precum și caracterul confesional mixt al populației și al apropiaților suveranului, care nu putea decât să se accentueze odată cu expansiunea sârbă spre Vest.

Papa Clement al VI-lea a trimis lui Dușan o scrisoare, adresându-i-se cu titulatura „fiu în Cristos", care era de obicei rezervată celor aflați în uniune cu Roma. Clement al VI-lea a devenit vocea episcopului de Kotor, care se plângea că este împiedicat să perceapă zeciuiala din diecezele de Kotor și de Sclavonia și enumera popoarele de creștini din interiorul frontierelor sârbe care vorbeau diverse limbi, dar se aflau întotdeauna sub autoritatea episcopului. Unii dintre responsabilii de această problema ar fi fost chiar persoane din apropierea suveranului. Papa i-a scris apoi lui Nicolae Bûche, responsabilul cu justiția din regatul Rasciei, de care știa că este catolic,

informație obținută de la episcopul Marcu de Scutari. Episcopul i-a transmis papei că regele, preocupat de mântuirea sa și a poporului său, dorește să reintre sub ascultarea romană și să renunțe la schismă. Papa Clement al VI-lea a încredințat chestiunea câtorva persoane, printre care și unor supuși ai lui Dușan, de Scutari și Bar, din Kotor, adică în extremitatea sud-vestică a influenței sârbe. Trebuie menționat că o lună mai devreme, Ioan al IV-lea Cantacuzino intrase în Constantinopol și încheiase un acord cu Ioan al V-lea Paleologul care punea capăt obiectivelor politice ale lui Dușan în privința capitalei imperiale.

Câțiva ani mai târziu, sârbii resping atacurile banului Bosniei și ale maghiarilor și cuceresc Belgradul în 1353. Ca urmare a cutremurului din 1354, turcii invadează Gallipoli, care devine baza lor militară din Europa. Ludovic, conducătorul Ungariei, atacă teritoriul lui Dușan, a cărui ambasadori se aflau la Veneția unde au încercat fără succes să se alieze cu republica, adversara Ungariei, pentru cucerirea „imperiului de Constantinopol". În același an, Cantacuzino abdică și Ioan al V-lea Paleologul, moștenitorul legitim, rămâne unic împărat. În această conjunctură are loc al doilea schimb de scrisori, cel mai important, dintre Dușan și papa, care este acum Inocențiu al VI-lea. Schimbul epistolar este documentat, în afară de registrul pontifical și de lucrarea „Viața sfântului Petru Toma", trimisul Romei, scrisă de amicul său Philippe de Meziers.

Într-o scrisoare adresată papei, Dușan îi relata abuzurile comise la reuniunea catolicilor din regat de către „fiii abominației": titularii legitimi ai bisericilor și mănăstirilor fuseseră destituiți, catolicii constrânși să-și reînnoiască botezul și confirmarea. Se descria pe sine ca fiind cel care a făcut dreptate și a redresat situația, interzicând reiterarea sacramentelor și dând catolicilor libertatea de a predica în public. El recunoștea că pontiful roman este „tatăl universal al creștinilor, vicarul lui Cristos și al sfântului Petru, prințul apostolilor". Dușan îi solicita o binecuvântare apostolică scrisă, odată cu trimiterea unei misiuni care să continue lucrarea începută de Bartolomeu de Trau. Își exprima compasiunea față

de creștinii din Orient persecutați de turci și dorea să fie învestit de Biserica Mamă cu funcția de comandant pentru a lupta împotriva lor. Cererea i-a fost îndeplinită. Misionarii trimiși erau Bartolomeu, episcop de Trau și carmelitanul Petru Toma, care primeau ca zone de activitate Serbia, Rascia și Albania. Lupta inițiată de suveranul sârb împotriva turcilor era considerată o cruciadă. În acest sens, papa a trimis scrisori soției lui Dușan, fiului acestuia, apropiaților săi, patriarhului de Serbia, pe care îl îndemna la unitatea credinței, clerului latin din regiune și misionarilor.

„Viața sfântului Petru Toma" confirmă dorința manifestată de regele Rasciei, care se autointitula și împărat al Bulgariei, de a reintra sub ascultare romană. Titlul de împărat al Bulgariei, provenea cel mai probabil în urma victoriei sârbe de la Kjustendil, unde țarul bulgar își găsise sfârșitul. Relatarea privind curtea regală a lui Dușan este extrem de precisă: se pot recunoaște modelul bizantin de protocol și titlurile nobiliare care se regăsesc, împreună cu numele titularilor, în registrul papei Inocențiu al VI-lea. Episodul sârb s-a petrecut asemenea unui martiraj. Regele a interzis oamenilor să mai asculte prelegerile lui Petru Toma, amenințându-i cu orbirea, pedeapsa bizantină pentru sacrilegiu și neascultare față de maiestatea imperială și începând să râdă în fața perseverenței neînfricate a misionarului. Această descriere oferă două indicii care sunt de interes. În primul rând, autorul subliniază proporția importantă a catolicilor din grupul de apropiați al suveranului, mulți fiind nobili germani. Și în al doilea rând, el face un bilanț al misiunii lui Petru. În ceea ce privește unirea prevăzută cu Biserica Romei, aceasta a fost un eșec cert: negocierile îndelungate n-au avut niciun rezultat. În schimb, Petru a reușit să aducă mai multe biserici și chiar mitropolii din regatul sârb sub ascultare romană.

Dacă luăm în considerare documentația pontificală, putem distinge două orientări în guvernarea lui Dușan: raporturile cu papalitatea și condițiile impuse catolicilor din regat. Atitudinea față de papa este influențată de conjunctura diplomatică și militară, de presiunea maghiară, dar și de starea forțelor politice prezente la Constantinopol. Soarta catolicilor

din regat a fost fluctuantă. Agresiunile relatate în scrisoarea pontificală erau atribuite celor din serviciul statului, care susțineau că aparțin autorității regale. E greu de crezut că Dușan a fost străin de toate aceastea, până în momentul când a considerat de cuviință să-i denunțe papei. „Viața sfântului Petru Toma" descria douăzeci de ani mai târziu existența unei toleranțe combinată cu o ostilitate de principiu. Această contradicție aparentă se poate explica prin eterogenitatea confesională crescândă a statului sârb, ca o consecință a expansiunii teritoriale și a creșterii sale economice. Indiferent despre ce a fost vorba, după moartea lui Dușan în 1355, Ludovic al Ungariei cere la rândul său acordarea statutului de cruciadă pentru războiul împotriva statului sârb. Începea o nouă perioadă.

Puterea catolică, puterile ortodoxe și Constantinopolul

A doua jumătate a secolului al XIV-lea găsește Europa Centrală divizată între două entități politice, una catolică și cealaltă ortodoxă, cu noi forme de interferență în privința limitelor lor, ceea ce ar putea explica contrastul existent între structurile politice ale forțelor rivale. De partea catolică, sunt puse bazele unei puternice construcții de către descendenții Angevinilor din Ungaria: Ludovic de Anjou, regele Ungariei care a devenit treizeci de ani mai târziu și regele Poloniei și fiicele sale, Hedwiga și Maria. Maria era soția lui Sigismund de Luxemburg, fiul lui Carol al IV-lea, regele Boemiei. Sigismund devine astfel rege al Ungariei și este ales împărat în 1411. Mariajul lui Hedwiga aduce pe tronul Poloniei pe Ladislau Jagellon, a cărui botez a integrat în cele din urmă în creștinismul roman teritoriul Marelui Ducat al Lituaniei și a încheiat astfel mișcarea inițiată în anii 860 de hanul bulgar Boris, devenit ulterior Mihail. Influența maghiară era ținută sub control în acest timp de apariția și emanciparea, pe teritoriul său, a principatelor Valahiei și Moldovei. Valahia, supusă Regatului Maghiar din 1324, își câștigă independența câțiva ani mai târziu, sub

conducerea voievodului Alexandru Basarab, în urma unei victorii împotriva stăpânirii maghiare. Moldova își cucerește independența în 1365. Din aceste evenimente rezultă o situație în care ierarhia ecleziastică condusă de Constantinopol joacă un rol important împotriva puterii.

De partea ortodoxă, în schimb, există o fragmentare atât a statelor slave, cât și a imperiului însuși, redus în acel moment, afară de Constantinopol, la zona sa balcanică. Ioan al VI-lea Cantacuzino, urmat de Ioan al V-lea Paleologul adoptă o politică de confiscare în care se pot distinge reminiscențe din timpul lui Andronic al II-lea. Trebuie menționați aici Manuel Cantacuzino, despot al Mistrei, Matei Cantacuzino, fratele său, în Tracia, Manuel Paleologul, numit despot al Salonicului înainte de a accede la imperiu. Imperiul sârb edificat de Dușan nu a rezistat. Dezintegrarea teritorială declanșată de moartea sa a fost grăbită de victoria turcilor la Crnomen asupra Maricăi și de moartea fiului și succesorului său, Ștefan Uroș. Puterile locale s-au înmulțit. Este cazul Thessaliei, al Epirului, unde țarul sârb a numit un despot albanez și unde s-a detașat un despotat de Janina. Macedonia se afla sub conducerea a doi frați de origine dalmată, Ioan Ugljesa și fratele său mai mare Vukasin, care se formaseră la curtea lui Dușan. El le-a încredințat acestora administrarea teritoriului dintre Serres și Dunăre. Vukasin își câștigă independența și titlul de *kral*, pentru partea slavă, lăsându-i lui Ugljesa regiunea greacă Serres și titlul grec de *despot*. Ambii vor muri în lupta din 1371. Mai exista și Serbia de Nord, condusă de prințul Lazăr.

Bulgaria, condusă în acea perioadă de Șișmani, nu a fost eliberată în urma victoriei sârbe de la Kjustendil, unde și-a găsit sfârșitul Mihail Șișman. Nepotul și succesorul său, Ivan Alexandru, rezervă succesiunea fiului său Ivan Șișman, în timp ce fiul mai mare, Ivan Sracimir guvernează Vidinul, locul de origine al dinastiei. Vidin este cucerit de către maghiari, transformat în banat maghiar iar Sracimir intră în captivitate. Vidinul a fost recuperat, dar fără a-și redobândi independența. Factorii externi ai acestei conjuncturi complexe sunt avansarea trupelor turcești pe teritoriul balcanic și presiunea maghiară, fără

a lua în considerare tentativele de recucerire ale lui Manuel Paleologul care, devenit despot al Salonicului, reușește să recupereze Serres și Thessalia. Perioada se încheie cu seria de victorii decisive obținute de turci în Balcani, începută cu înfrângerea sârbă de la Kosovo Polje, urmată de cucerirea Târnovului și supunerea Valahiei, finalizată în cele din urmă cu eșecul cruciadei din Nicopolis. În timpul acestei perioade, polul moscovit al ortodoxiei capătă o importanță și o independență din ce în ce mai mari. Trebuie menționat că gestiunea diplomatică a ideii imperiale privind linia de clivaj din interiorul Europei Centrale este de acum înainte asigurată de patriarhul ecumenic. Deși conjunctura era diferită, oscilația limitelor persista.

Responsabilii cancelariei patriarhale păstrau concepția bizantină tradițională a ordinii statelor. Titlurile străine au fost traduse, termenii slavi *megas voivodas* pentru voievodul de Valahia și *krales*, retrospectiv, pentru Dușan. Regele Poloniei, Cazimir, s-a semnat astfel într-o scrisoare adresată patriarhului. De asemenea, a fost tradus și vechiul termen latin *rex*, folosit dintotdeauna pentru suveranii barbari. *Rex* a fost folosit și pentru prinții ruși, iar ulterior pentru marele prinț „al Moscovei și al întregii Rusii". Titlul de *basileus* era recunoscut suveranului bulgar în adresele patriarhale. Suveranul lituanian a fost desemnat drept basileus mai târziu. Ivan Alexandru avea titulatura de „țar și autocrator al bulgarilor și al grecilor".

Dezmembrarea statului sârb și a statului bulgar împărțit între Târnovo și Vidin, aduce din nou în atenție independența Bisericilor care a fost, precum s-a văzut, suportul necesar suveranităților politice. În 1355, Ivan Alexandru și Ioan al V-lea Paleologul au încheiat în fața patriarhului și a sinodului un acord destinat a instaura un soi de rudenie (*sympentheroi*, literal: doi socri ai unui cuplu căsătorit). Au avut loc mai multe negocieri, printre care și scrisoarea pe care patriarhul Philothee Kokkinos a trimis-o țarului, în care îl îndemna la concordat. Totuși, Biserica din Târnovo își menține cu fermitate independența dobândită în secolul precedent și titlul aferent de patriarh.

În cazul Vidinului, care se confrunta cu Regatul Maghiar, orientarea adoptată este cea a reuniunii cu

Constantinopolul. Nu există documente privind înființarea mitropoliei, dar se cunoaște că a fost inițiată după cucerirea maghiară din 1365, care a fost urmată de o campanie misionară sprijinită de papa. Câțiva ani mai târziu, mitropolitul primește drepturile episcopale asupra Sofiei, cel mai probabil cu titlu de compensație.

Ugljesa își exprimă dorința de a pune capăt schismei din Biserica sârbă printr-o scrisoare. După un preambul în care amintea datoria de dreptate a unei puteri creștine, el se lansează în descalificarea lui Ștefan Uroș care se proclama „*autocrator* al Serbiei și al României". Ugliejsa condamnă cuceririle sale abuzive în detrimentul celor care dețineau la propriu libertatea și constituția romană precum și acțiunile de deposedare a bisericilor. El amintește că Dușan a încălcat canoanele prin numirea unui patriarh supus lui. Ugljesa, care folosea titulatura de *basileu*, dorea să remedieze această situație. El îi adresase în prealabil o cerere patriarhului, care l-a trimis în misiune pe mitropolitul de Nicea. Poziționându-se de partea „libertății antice a romanilor", împotriva „tiraniei barbarilor", Ugljesa declara că va restitui bisericile, mitropoliile și drepturile patriarhale uzurpate. La această dată, fiul și succesorul lui Dușan, Ștefan Uroș, era încă în viață. Cu toate acestea, despotul Serresului se impune ca moștenitor al statului sârb, atribuindu-și puterea de a dispune de teritoriile cucerite de Dușan și căutând să-și asigure sprijinul Constantinopolului. Documentul patriarhal de „uniune a Bisericilor", cea a Niceei și cea a Serbiei, este semnat după dure negocieri între Ugljesa și mitropolitul de Nicea. Situația era tensionată și din cauza năvălirii turcilor, care se îndreptau în acel moment către Macedonia sârbă. Documentul a fost semnat cu câteva luni înainte de bătălia de la Crnomen unde despotul și-a pierdut viața. Scrisoarea patriarhală subliniază la rândul său că în teritoriile cucerite de el, Dușan a deturnat bisericile care aparțineau patriarhiei ecumenice, revendicare paralelă cu cea a papei și s-a produs o schismă. Se lua act de restituirea înfăptuită de Ugljesa. Se atesta că ierarhia existentă a fost admisă în uniunea cu Constantinopolul și că noi ordinațiuni au fost făcute, punându-se astfel capăt schismei.

Dușan era desemnat drept *autocratorul* Serbiei iar Ugljesa era readus la titulatura mai modestă de *despot* al Serbiei.

Puterile politice care urmează a fi analizate, Târnovo, Vidin și Serres, au avut parte, în același plan al suveranității, de soluții ecleziale care reprezentau: afirmarea unei independențe patriarhale pentru prima dintre ele și supunerea față de patriarhia ecumenică pentru celelalte două. Toate trei se situau însă împotriva imperiului de Constantinopol și în interiorul ortodoxiei. Pe de altă parte, Valahia, Moldova și Lituania, s-au poziționat contra suveranilor catolici ai Ungariei și Poloniei, cei care urmăreau în teritoriul ortodox același obiectiv cu cel al celorlalți parteneri: Ungaria dorea instaurarea unei ierarhii catolice și convertirea domnitorilor, Polonia revendica patriarhului titulari aleși de ea pentru ierarhia existentă. Într-o astfel de conjunctură, un rol-cheie revine mitropoliei Galics, înființată de Andronic al II-lea Paleologul în timpul patriarhului Atanasie I. Documentul patriarhal care făcea din acest oraș, în mod oficial, a doua reședință a mitropolitului de Kiev, explica această mutare prin revoltele iscate și presiunea exercitată de vecinii Alamani. În orice caz, jurisdicția asupra episcopilor de Galiția-Volhynia, Vladimir de Volhyinia, Przemysl, Chelm, Turov, Luck, este neclară. Documentele fac referire la o perioadă plină de conflicte, cel mai probabil legate de criza politică bizantină. Într-adevăr, restituirea jurisdicției Kievului a fost decisă de către Ioan al VI-lea Cantacuzino la sfârșitul acestei crize, determinat de încoronarea sa de la Constantinopol. După intrarea sa în capitală, a urmat destituirea patriarhului Ioan al XIV-lea Kalekas, care fusese adversarul său și privase de libertate mulți arhierei. Or, Cantacuzino i-a atribuit în mod explicit măsura în favoarea principatului Galics. Oricum ar fi fost, mitropolia Galics rămăsese fără conducător și se găsea acum pe teritoriu polonez. Regele Cazimir i-a solicitat patriarhului un titular, dar a cerut ca acesta să fie episcopul Antonie, care ocupa deja funcția. Dacă nu îi era îndeplinită această doleanță, el transmitea că se va simți constrâns să convertească rușii la credința latinilor, căci țara nu poate exista fără lege. Antonie a fost promovat, conform dorinței regelui și i-

a fost acordată jurisdicția asupra episcopatelor. Doar în privința ordinațiunilor episcopale trebuia să se consulte cu mitropolitul Ungro-Valahiei.

Situația Lituaniei din secolele XIII-XIV ilustrează perfect obiectivul politic caracteristic Europei Centrale și strategia de oscilație confesională aplicată pentru realizarea acestuia. Problema are mai multe date: expansiunea teritorială în Ruthenia crește numărul și importanța ortodocșilor; lituanienii au avut de înfruntat nu doar atacurile cavalerilor teutoni ci și presiunea poloneză și maghiară; de o parte, Galiția-Volhynia, mitropolia rusă transferată la Vladimir, de cealaltă parte, Moscova. Constantinopolul reprezintă astfel un dublu recurs pentru puterea lituaniană încă păgână. După botezurile princiare din cursul secolului al XIII-lea, au fost puse bazele unei mitropolii ortodoxe, în jurul anului 1300. Negocierile pentru botezul roman au loc 25 de ani mai târziu. Marele duce Algirdas solicită fără succes ridicarea teritoriului său la rangul de provincie distinctă. Politica rusă a capitalei imperiale oscilează la rândul său, în cursul secolului al XIV-lea, între Galic și Moscova.

Vasală a Regatului Maghiar în perioada Angevinilor, Valahia face eforturi pentru dobândirea independenței sale și se orientează către ortodoxie. O notă din registrul patriarhal atestă că voievodul Nicolae Alexandru al Valahiei a cerut imperios ca teritoriul său să fie luat sub jurisdicția patriarhiei Constantinopolului, să-i fie acordat un scaun mitropolitan în capitala Argeș iar mitropolitul Hyacinthe de Vicina să fie transferat în funcția nou-creată. Cerințele i-au fost îndeplinite iar noua circumscripție a fost numită Ungro-Valahia. Mitropolitului i-a fost adresată o scrisoare patriarhală în care se lua act de supunerea și dragostea lui față de „sfânta Biserică catolică și apostolică a lui Cristos, sursa și rădăcina pietății, sprijin și fundament al creștinismului”; de dorința sa de a respinge reuniunile prelaților schismatici și dogmele străine. Patriarhul și sinodul erau pregătiți să ratifice alegerea mitropolitului Hyacinthe, dar voievodul trebuia sa garanteze sub jurământ că dispozițiile se vor menține și după ce Hyacinthe nu

va mai ocupa această funcție și că nici el, nici succesorii săi nu vor accepta niciodată titulari consacrați unei alte obediențe, decât cea a Constantinopolului. În aceste condiții și sub pretextul dragostei și bunătății voievodului față de împăratul Romanilor, împăratul și patriarhul și-au dat acordul. În schimb, voievodul, copiii și moștenitorii săi au trebuit să trimită o scrisoare de garanție sub jurământ.

Documentele vremii stau mărturie: încă o dată, aplicarea modelului princiar, așa cum a fost definit, rămânea obiectivul principal. Având de înfruntat regatul maghiar catolic, realizarea lui era așteptată din partea Constantinopolului. Această alegere favoriza interesele imperiului grec, al cărui patriarh a demonstrat în anumite circumstanțe că ar fi puterea de bază. Dar Constantinopolul îl considera reversibil și pe bună dreptate, căci era subsidiar. De aici provenea condiția unui angajament scris și garantat prin jurământ. În 1370, mitropolia a fost divizată prin crearea unui al doilea scaun la (Turnu) Severin, datorită densității populației din acea zonă. (Turnu) Severin fusese locul de refugiu al mitropolitului Vidinului după cucerirea orașului de către maghiari. Împotriva acestora, Valahia și-a înzestrat Biserica cu un pol occidental. Succesorul lui Hyacinthe a fost egumenul mănăstirii athonite din Kudumus, Chariton. Kudumus primise deja de la voievodul precedent, Alexandru Basarab, donații care au permis realizarea de construcții, inclusiv a unui turn fortificat. Fiului lui Alexandru, Ioan Vladislav, i-a fost solicitat sprijinul, la rândul său, în schimbul titlului de „fondator" și a înființării unei mănăstiri a valahilor cu derogare de la regula cenobitică. Trebuie menționat că noul mitropolit al Ungro-Valahiei și-a păstrat poziția de egumen, devenind chiar *protos* la Sfântul Munte.

La cererea lui Ludovic I de Anjou, Argeș devine episcopie subordonată scaunului de Kalocsa. Din 1381 datează prima mențiune cunoscută a împărțirii teritoriale realizată în jurisdicția Inchizitorului din Orient: una dintre regiuni era constituită din Valahia, Moldova și Ruthenia. Moldova a fost aleasă din rațiuni de apartenență politică și obediență confesională. Impulsul politic a venit din regiunea

Maramureșului, aflată sub influență maghiară, unde responsabilitatea voievodului devenise cu timpul ereditară. Se produce o emancipare relativă a țării. Ludovic al Ungariei continuă totuși să-și declare dominația prin consolidarea catolicismului și a ierarhiei sale. În 1375, după unirea coroanelor Ungariei și Poloniei, el aranjează numirea unui episcop catolic la Galics, a cărei mitropolie ortodoxă avea în subordine și Moldova. Acțiunea a fost coordonată de Ordinul Predicatorilor din Polonia. Voievodul Lațcu se convertește și fondează episcopia Siretului[18]. O scrisoare a papei Grigore al XI-lea atestă că soția voievodului refuza să îl urmeze pe calea aleasă. În schimb, sora sa Margareta (Mușata), primește printr-o scrisoare pontificală permisiunea de a-și alege confesorul. Aceasta pune în aplicare tradiția regională a ctitoririi de mănăstiri princiare și construiește la Siret o mănăstire de maici care aparținea de Ordinul Predicatorilor. Petru I, fiul Margaretei, depune un jurământ în fața regelui Poloniei, în prezența mitropolitului ortodox Ciprian al Kievului. În acest context s-au desfășurat raporturile Moldovei cu Constantinopolul, respectiv cu patriarhatul. Mitropolia *Mauroblaxxa* apare pentru prima dată pe o listă sinodală în 1393, dar data înființării sale nu este cunoscută. În registrul pontifical mai era denumită și *Rhosoblaxia*.

Un an mai târziu, mitropolitul titular, Ieremia, este trimis la Târnovo să preia temporar conducerea Bisericii bulgare, deoarece patriarhul Eftimie părăsise orașul după cucerirea acestuia de către turci. Ieremia găsește scaunul Moldovei ocupat de un „episcop" Iosif, a cărui numire fusese făcută în afara ierarhiei patriarhale. Patriarhul Antonie al IV-lea l-a excomunicat pe Iosif, voievodul și întregul popor și a încercat să-i determine să plece pe cei doi „pseudo-episcopi", Iosif și prietenul său Meletios. El a ridicat ulterior excomunicarea, dar a menținut suspendarea lui Iosif până la analizarea cazului de

[18]Pentru întreaga istorie a catolicismului în Moldova, vezi: DUMEA, E., *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Sapientia, Iași 2006.

către sinod și i-a încredințat lui Petru, mesagerul voievodului, conducerea Bisericii Moldovei. Patriarhul a trebuit să răspundă unei cereri de reintegrare a lui Iosif, semnată de Alexandru, „voievodul *Moldovlaxiei*" și de autoritățile civile și religioase. Semnatarii susțineau că spre deosebire de Ieremia, Iosif era născut în acea țară și era înrudit cu domnitorii acesteia. Ei relatau că au decis de comun acord să-l trimită pe Iosif la mitropolitul Galicului pentru a fi numit episcop, iar acesta avea în jurisdicție Mica Rusie, inclusiv scaunul Asprokastron (Cetatea Albă), ocupat de Iosif. În consecință, calitatea episcopală a lui Iosif nu ar trebui să fie contestată. Mai ales că mitropolitul Ieremia era în imposibilitatea de a fi prezent, din moment ce fusese trimis să reorganizeze Biserica Târnovo. În urma acestei cereri, patriarhul și sinodul au decis să trimită reprezentanți la fața locului care să analizeze mărturiile tuturor, pentru a verifica dacă numirea lui Iosif a fost făcută regulamentar, de către mitropolitul Galicului și pentru scaunul *Moldovlaxiei*. Dacă lucrurile s-au petrecut astfel, el putea să-și exercite funcția iar mitropolitul Ieremia își păstra funcția din cadrul sinodului. Acestui document i se adaugă o scrisoare adresată voievodului unde se preciza numele mitropolitului Galicului care l-ar fi numit pe Iosif: era vorba de Antonie.

Modelul princiar a fost pus în aplicare cu o perfectă claritate în acest caz. Obiectivul voievodului și al apropiaților săi era de a păstra dominația asupra Bisericii Moldovei. În acest scop, ei au ales un om care nu era doar născut și educat în țară, ci era și înrudit cu familia voievodului. Scaunul în cauză rămânea subordonat unei mitropolii pe teritoriul căreia voievodul Petru depusese jurământ în fața regelui Poloniei. Constantinopolul întemeiase o mitropolie a Moldovei, dovadă fiind titlul lui Ieremia și al predecesorului său Teodosie. Documentul menționat anterior prevedea doar validarea unui episcop, prin rezervarea demnității mitropolitului Ieremia cu titlu personal. De fapt, situația petrecută în Moldova a fost mult mai potrivită pentru modelul analizat: voievodul ar fi putut spune, asemenea Marelui Prinț al Moscovei: „Avem o Biserică și niciun imperiu".

Constantinopolul a folosit în schimb alte strategii. În 1391, voievodul Balița (Balc) și fratele său Dragoș au obținut statutul patriarhal pentru o mănăstire patrimonială dedicată sfântului Arhanghel Mihail, pe care o dețineau în Maramureș, aproape de Sighet. Egumenul mănăstirii a primit de la patriarh o delegație de autoritate asupra satelor și a clerului, care rămânea valabilă și pentru succesorul său, pe care cei doi frați aveau permisiunea de a-l alege. În același timp, patriarhul a încredințat unui călugăr-preot din Mica Rusie, Simion, interimatul mitropoliei Galicului la moartea titularului. În cazul în care Simion murea primul, voievodul Balița și fratele său Dragoș, care dețineau autoritatea politică, alegeau ei înșiși un interimar. Împotriva Ungariei, în primul caz, a prințului rus în al doilea, patriarhia imperiului numea prelați, astfel încât cei doi prinți să găsească o contrapondere la presiunea maghiară[19].

Europa Centrală și modelul său princiar

Ceea ce a fost denumit model princiar, și anume o Biserică de aceeași dimensiune cu statul și dominată de suveran, s-a afirmat prin urmare în Europa Centrală ortodoxă cu o constanță pe care oscilația între Constantinopol și Roma (Avignon) nu putea decât să o ilustreze și mai bine. Acestea fiind spuse, se poate observa pe parcursul perioadei o scădere a importanței dimensiunii imperiale, inclusiv a celei patriarhale, în strategia de legitimare a statelor ortodoxe. În Bulgaria, aceasta este esențială pentru primii Asanizi și considerată ca dobândită în cele ce urmează. Nemanizii din Serbia o pun în aplicare în primul rând pe plan intern, precum sta mărturie iconografia, apoi pe scena internațională, cu construcția grandioasă făcută de Ștefan Dușan. Dar în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ea

[19]Întreaga istorie a constituirii și consolidării ortodoxismului pe teritoriul României este bine prezentată de: PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București 2014.

nu mai intervine în constituirea statelor din regiune, judecând cel puțin după documentația greacă și latină. Această evoluție face o dublă trimitere la Bizanț. În primul rând, imperiul ca formă teritorială vastă și centralizată aparținea de acum trecutului, atât prin pierderea Asiei Minore, cât și prin fragmentarea spațiului imperial din Balcani, în urmă căreia s-au constituit în Europa Centrală statele bizantine. În al doilea rând, imperiul nu rămâne o referință politică esențială și durabilă, dar într-o astfel de conjunctură gestiunea acestuia trece în responsabilitatea patriarhiei. Ceea ce s-a produs atunci în Europa Centrală o confirmă perfect.

Modelul princiar este la origine, adică din momentul creștinării, cel al tuturor statelor nou constituite ale Europei Centrale. El se raliază structurii ecleziale fondate la Constantinopol, precum a demonstrat-o și exemplul principatelor rusești. În schimb, politica urmată de papalitatea gregoriană și cea de după perioada lui Inocențiu al III-lea, au creat pentru suveranii Europei Centrale catolice, ai Ungariei în primul rând și apoi ai Poloniei, un cu totul alt context. Este indicat să se realizeze o evaluare comună a modelelor și practicilor din statele situate pe linia de diviziune confesională oscilantă care determină activitatea de obținere a legitimității lor. Este vorba despre o oscilație în sens unic, în măsura în care nu există simetrie între orientarea pontificală a prințului ortodox și exercitarea, mai tardivă, a suveranităților catolice asupra populațiilor ortodoxe. Cu siguranță, coexistența, raporturile de forțe, progresul sau declinul celor două confesiuni dominante și al celorlalte, din interiorul populațiilor ar constitui un alt nivel de analiză istorică. Dar formarea statelor, justificările lor teoretice și persistența unui model de tip constantinian în regiunea mediană a creștinătății medievale au locul lor în dezbaterea prezentă privind Europa Centrală. De fapt, dacă este adevărat că geneza statului modern, în Occident, întreține un raport dialectic cu evoluția Bisericii romane, ar trebui recunoscut că modelul princiar ortodox constituie un obstacol în calea dezvoltării și menține, în consecință, zona în cauză într-o

situație de arhaism politic. Rămâne de analizat dacă Europa Centrală a cunoscut același model într-o versiune catolică[20].

[20]Prezentarea statelor din Europa centrală în oscilația lor între Roma și Constantinopol reprezintă o prelucrare a studiului: PATLAGEAN, E., *Les Etats d'Europe centrale et Byzance*, în "Revue historique", Paris 2000.

Capitolul al V-lea

BIZANȚUL CONTINUĂ SĂ TRĂIASCĂ

Căderea Orașului păzit de Dumnezeu

În urma barbariei turce de la Constantinopol, numeroşi elenişti s-au refugiat în Italia, aducând o contribuţie importantă la dezvoltarea curentului renascentist. Ei își aminteau că Italia meridională, înainte de a deveni bizantină, era numită Grecia Mare și se gândeau că aceasta era o oportunitate de a-și împlini destinul.

Leneșii, care nu lipseau, au început să cerșească. Alții practicau cu dibăcie miile de meserii intermediare în care excelează oamenii din Levant. Cei mai abili au înțeles repede că, elenismul fiind la modă, puteau să aibă un izvor bogat de subzistență. Aceștia și-au descoperit de îndată vocații intelectuale dintre cele mai variate: pedagogi, scribi, secretari, poeți ori filosofi. Italienii, sensibili din fire, nu simțeau decât dispreț pentru acești străini cu moravuri ciudate. Adevărații intelectuali erau totuși mai bine văzuți, ajungând să-și împărtășească cunoștințele la numeroase universități italiene. Din nefericire, perioada de bunăstare nu a durat prea mult. Fie că principii ar fi fost avari, ceea ce pare la prima vedere surprinzător, când este cunoscut că De Medici au cheltuit pentru lucrări de artă aproape 700.000 de florini, fie mai degrabă pentru că emigranții, chiar și cei mai celebri, ar fi fost indiscreți și greu de suportat, mulți sfârșiră în mizerie și singurătate. Cei mai onorați, marii favoriți veniseră mult înainte de căderea Bizanțului. Dorința cea mai arzătoare a lui Petrarca, de exemplu, în secolul precedent, era să poată citi în grecește.

În Calabria, un anumit număr de cămine, mai ales cele monastice, se menținuseră și chiar se dezvoltaseră datorită

conjuncturii politice. Aceste reminiscențe ale unui trecut îndepărtat nu au rămas foarte atașate de originile lor. Limba folosită era cea a comerțului și a oamenilor Bisericii. Or, în timpul în care trăia Petrarca, se vorbea mult de un monah calabrez. El se numea Bernardo, dar era mai bine cunoscut sub numele său de călugăr: Barlaam sau Varlaam. Mare călător, personajul intervenea în conflictele care împărțeau pe atunci lumea teologilor bizantini, îndrăznind chiar să înfrunte și să tulbure pe sfinții monahi de la Athos. Petrarca, fiind în căutarea unui profesor de greacă, l-a ales pe Barlaam. Totul a mers cât se poate de bine la început, spre satisfacția elevului care vedea deja aurora elenismului ridicându-se deasupra Occidentului.

Un alt elev de-al lui Barlaam, calabrezul Leonțiu Pilat obținea avantaje din lecțiile profesorului. Monahul era destul de bizar, un aventurier. În Italia, el se dădea drept un grec din Tesalonic. În Grecia, printr-o întoarcere normală a lucrurilor, el afirma că era latin. Petrarca, absorbit de visul său, l-a angajat ca profesor, sperând să poată în sfârșit descifra limba sacră a lui Homer și Platon. În orice caz, Petrarca nu a învățat niciodată greaca, nereușind să-l suporte prea mult pe Barlaam care avea un caracter imposibil și era o ființă respingătoare și neîngrijită. Boccaccio a avut șanse mai mari cu elenistul. Mai rezistent, el l-a avut drept profesor pe Barlaam vreme de trei ani la Florența. Petrarca nu împinsese dragostea de greacă până la a-l suporta pe acest individ. Datorită lui Leonțiu Pilat, elenismul a intrat prin Boccaccio, în Italia lui Quattrocento. Aceasta se petrecea către 1360, adică nouăzeci ani înainte de căderea Constantinopolului.

Dar acesta era abia începutul. Către sfârșitul secolului, elenismul italian urma să primească impulsul definitiv din partea unui personaj extrem de important. Însărcinat cu misiune în Italia de basileul Manuel al II-lea Paleologul, Manuel Hrysoloras, sosi la Veneția în 1396 precedat de o mare reputație. Profesor, orator, erudit filosof, Hrysoloras avea o altă alură decât calabrezii. S-a scris că el provenea din rândurile celor mai iluștri sofiști ai Aticii. De aceea, deveni rapid un fel de ghid pentru elenizați, stabilindu-se la Florența. Occidentul găsise în el veritabilul său profesor de greacă. Aproape toată elita

intelectuală a Italiei dorea să învețe greaca.

Gemist Pleton aparținea și el marii tagme a umaniștilor Renașterii bizantine sub Paleologi. Când a venit în Italia pentru sesiunile conciliului din 1438-1439, a fost primit cu entuziasm în cercurile florentine. Era un alt Socrate, un alt Platon. Fără el, faimoasa Academie platoniciană, pe care va trebui s-o ilustreze mai târziu Marsilio Ficino, cel mai probabil n-ar fi existat niciodată.

Totuși, personajul cel mai captivant al acestei pleiade a fost incontestabil Bessarion. În 1438-1439, la conciliul din Ferrara, părinții l-au remarcat pe tânărul mitropolit de Nicea, care se impunea deja prin buna sa credință, știința și agerimea sa. Perfect informat de situația din lumea latină și din cea greacă, Bessarion nu considera că separarea de latini era indicată. De aceea, mitropolitul, mai înclinat către reconciliere decât către separare, a fost în primul rang al negociatorilor Unirii. Biserica Romei a înțeles foarte repede că numindu-l cardinal, ar fi adus multe avantaje. De atunci, Bessarion a rămas în Italia, fiind însărcinat de papa cu diferite misiuni în Europa. El s-a aflat în primul rang al reprezentanților elenismului în Occident. Nu doar teolog și diplomat, el era și erudit, traducător și filosof. Bessarion, căruia ortodoxia nu i-a iertat păcatul latinizării, a fost considerat de latini unul dintre cei mai mari umaniști ai primei Renașteri.

În ceea ce-i privește, italienii au păstrat totdeauna relațiile cu Bizanțul. Printre latini, nimeni nu putea fi considerat savant, dacă nu a studiat la Constantinopol. Boccaccio era cunoscut aici, „Theseida" sa fiind tradusă în limba greacă. Deja elenismul aducea primele sale roade. Boccaccio l-a făcut cunoscut pe Homer din a doua treime a secolului al XIV-lea, autorii greci erau din ce în ce mai traduși. Astfel, către 1450, adică înainte de căderea Bizanțului, elenismul era solid ancorat pe pământul Italiei. Renașterea greco-italiană din Europa era în plin progres în momentul sosirii lui Mahomed al II-lea sub zidurile Constantinopolului.

Elenismul sau lunga răbdare a națiunii grecești

După căderea Orașului, una dintre primele preocupări ale lui Mahomed al II-lea a fost de a alege un patriarh. A fost ales Scholarios, personaj de prim rang, laic de înaltă cultură filosofică și teologică care, după ce a lucrat la Florența pentru unirea Bisericilor, devenise, puțin după reîntoarcerea sa la Constantinopol, protagonistul opoziției conciliului înainte de a se retrage într-o mănăstire sub numele de Ghenadie.

Pentru noul patriarh, se pare că nu a reprezentat un caz deosebit de conștiință să accepte colaborarea cu cuceritorul, dacă ortodoxia trebuia să fie salvată. Aceasta era de altfel singura soluție. A provoca o cruciadă a latinilor era în afara oricărei discuții. Căderea Constantinopolului nu provocase în Occident decât emoții moderate iar principii latini nu doreau să plece la război contra Islamului. Ultima tentativă de cruciadă, în 1444, se soldase la Varna cu un dezastru. De altminteri, o expediție militară care ar elibera Constantinopolul ar pune ceea ce ar rămâne din Bizanț sub supunerea latinilor. Ori consecințele cruciadei din 1204 nu erau uitate. Un latin barbar ar fi devenit împărat sau episcop. Clerul și monahii, latinizați sau înlocuiți de susținători ai Bisericii „papistașe", reprezenta o umilire a ortodoxiei. Într-o asemenea situație, părea mai preferabil să turcizezi decât să latinizezi.

Și nu numai din acest motiv. Poziția luată de patriarhul Ghenadie, departe de a fi scandaloasă, era în asentimentul unei opinii filoturce răspândite în Imperiu înainte de căderea capitalei. De-a lungul secolelor XIV și XV, raporturile ultimilor împărați și sultani nu fuseseră întotdeauna rele. Avuseseră loc, între cele două curți, chiar și schimburi de persoane. Mahomed al II-lea avea în haremul său o Elena Paleologul. El însuși era satisfăcut de a ști grecește iar după cucerire, s-a proclamat continuator al Bizanțului.

De fapt, noul Imperiu depășea cu mult frontierele în interiorul cărora vulturul bicefal al Paleologilor dominase de o

parte și de cealaltă a Bosforului. Principatele grecești, slave, albanez, latine, seleucide, o dată reduse, Istanbulul domnea asupra teritoriilor care se întindeau, dintr-o parte a Raguzei pe Adriatica până la Trebizonda și din Crimeea până la sud de Peloponez și la Adana, aproape de golful Alexandreta, la nord-est de Cipru. Din nou, trebuia să existe doar un singur împărat, o credință, o monarhie. Pentru a realiza această unitate, locul cel mai potrivit din lume era Constantinopolul, de unde puteau fi supuși creștinii.

După Pax Romana urmase Pax Byzantina. De acum începea Pax Othomanica. De la începutul ocupației, această Pax Othomanica s-a arătat tolerantă. Evreii și creștinii, popoare ale Cărții sfinte și recunoscute ca atare de Islam, se bucurau din acest motiv și sub anumite condiții, de un statut particular de protecție și de libertate de cult. Învățătura Coranului nu-i considera necredincioși. În virtutea acestui fel de analogie în credință, o anumită toleranță era posibilă. De fapt, șefii religioși ai Bisericilor locale erau responsabili de afacerile interne ale comunităților lor, obiceiurile și particularitățile etnice rămânând neatinse. Ei aveau jurisdicție în chestiunile civile, religioase și economice. Sultanul avea deci o politică liberală față de popoarele cucerite care formau, în special, cu grecii și cu slavii în Balcani, o majoritate impozantă. La sate, cel puțin la început, țăranii preferau stăpânirea turcă în locul vechilor stăpâni, magnați sau monahi, noii seniori turci fiind considerați mai puțin exigenți, mai drepți și mai virtuoși. Islamul înregistra în acest fel numeroase convertiri, si nu numai din poporul de jos. Familii dintre cele mai bine văzute din vechea nobilime procurau sultanilor, care aveau nevoie de cadre, înalți funcționari și miniștri. Mai târziu, la începutul secolului al XVII-lea și în timpul celui de-al XVIII-lea, o clasă de aristocrați bogați, fanarioții, care locuiau în cartierul, astăzi ruinat, al Fanarului, au ocupat și ei posturi înalte în administrația otomană.

Ortodoxia a profitat prima de această situație. Mahomed al II-lea a propus o colaborare patriarhului Ghenadie iar acesta s-a arătat de acord. Calculul era de altfel dibaci: cu cât patriarhul

se simțea mai asigurat, cu atât va fi mai puțin ispitit să privească spre Roma, de la care se putea teme de un spirit de cruciadă. Au rezultat consecințe neașteptate. Înainte de desăvârșirea cuceririi, ortodoxia din Balcani era divizată în „națiuni" sârbe, bulgare și altele. Peninsula odată cucerită, „națiunea ortodoxă" fusese pusă sub autoritatea patriarhatului din Constantinopol. Erau în acest fel două religii de stat: una islamică, alta creștină. Națiunea ortodoxă constituia al doilea popor al Imperiului. Conducătorul ei era patriarhul grec, etnarh nu numai al grecilor, ci și al bulgarilor, sârbilor, albanezilor, valahilor și moldovenilor. Paradoxal, Islamul unise ortodoxia sub autoritatea unui singur patriarh din vechiul Bizanț. Unii patriarhi au mers chiar până la a pretinde elenizarea „națiunilor" ortodoxe slave și constrângându-le să abandoneze limbile lor liturgice naționale în favoarea celei grecești. Ei au eșuat, dar această regrupare inițiată de patriarhul Ghenadie imediat după catastrofă și cu acordul lui Mahomed al II-lea a asigurat supraviețuirea ortodoxiei.

În ciuda acestui avantaj esențial, religia a fost menținută în inferioritate și chiar umilită. Adesea patriarhii au trebuit să îndure cruzimea „marelui senior" otoman. Cifrele vorbesc de la sine. Dintre cei 159 de patriarhi care s-au succedat pe tronul bizantin timp de aproape cinci secole de dominație turcă, 6 au fost uciși, 105 au fost depuși de sultan, 27 au abdicat și doar 21 au fost patriarhi până la sfârșitul vieții. Banul a jucat rolul său. Orice patriarh trebuia să dea o sumă foarte mare pentru a obține „beratul" care-i asigura funcția. Uneori turcii îi destituiau pe aceia pe care-i desemnaseră anterior și nu-i restabileau în funcție decât cu prețul unui nou „berat". Beneficiarii condiționau la rândul lor numirile episcopale de plăți, episcopii scoteau beneficii din ordinațiunile preoților lor iar poporul credincioșilor trebuia să aibă grijă de preoții săi. Acesta era unul din prețurile robiei.

Printre responsabilitățile lor, autoritățile religioase aveau pe aceea a colectei impozitelor și, în primul rând, impozitul pe cap de locuitor care era datorat de toate persoanele non-musulmane. Cu timpul, perceperea taxelor a devenit din ce în ce mai anevoioasă, marii proprietari din ce în ce mai exigenți,

Islamul intolerant și fanatic, corupția generalizată. Recrutarea forțată de copii creștini destinați, după ce erau islamizați și fanatizați, să facă parte din efectivele de ieniceri sau servitori în serai, era deosebit de odioasă. Fragilul echilibru de la început era distrus. Începând cu secolul al XVI-lea, opresiunea s-a intensificat.

În acest timp, un grup de fanarioți și de mari burghezi din comerț se gândeau să pună mâna pe putere. A fost inițiată o activitate de opoziție clandestină în care religia avea rolul principal. Prelații conspirau, dar cum se întâmplă de obicei, deșteptarea a sosit de la clasele inferioare ale poporului. În secolul al XVIII-lea, curentul antiturc, care existase dintotdeauna, se intensifica. Unicul cler de la sate pregătea un teren propice pentru rezistență. Parohiile sărace n-aveau întotdeauna o școală, dar biserica putea să-i țină locul. Preotul reunea aici pe copii și îi învăța alfabetul ori cântările de la liturghie. Printre altele, copiilor li se spunea că cine respectă preoții și face donații bisericilor ajunge în rai, iar turcii erau condamnați să meargă în iad. Astfel, ortodoxia, imprudent unificată la început de sultani, se afla încorporată în patriotism mai profund ca niciodată. Acesta, modelat într-o lungă răbdare, va izbucni la momentul potrivit cu o forță nestăvilită. Acest lucru s-a văzut din primul moment al răscoalei naționale.

La 25 martie 1821, ziua Bunei Vestiri, arhiepiscopul din Patras, Germanos, a lansat primul semnal. La vocea sa, întreg Bizanțul își scutura lanțurile robiei sale. Astfel, din „națiunea" greacă, o formă de elenism, simplă, populară, așa-zis viscerală, unde ortodoxia avea rolul principal ca expresie și călăuză a conștiinței naționale, ieșea din umilire și din revoltă pentru cucerirea libertății. Acest elenism, eliberat de turcocrație, nu dorea să salveze doar limba greacă și civilizația sa, ci și expresiile și manifestările acestora, tradițiile, amintirile exaltante lăsate moștenire posterității, forța elementară a pasiunii, a credinței și a patriotismului care a fost capabilă să se elibereze de povara opresiunii. Eroii noului elenism, luptători ai rezistenței sau simpli clerici, meritau pe deplin titulatura de „profesori și învățători ai națiunii". Ca întotdeauna, libertatea

cucerită a costat foarte scump: în timpul primilor șase ani ai insurecției, un sfert din populație a fost ucisă, terenurile agricole au fost abandonate. Și acesta nu era decât începutul. Dar fiecare știe că libertatea n-are preț. „Libertate sau moarte”, această inscripție care se citește pe drapelele insurecției păstrate la muzeul Benaki din Atena, n-a fost o formulă goală. Bizanțul după Bizanț a fost martorul unui fel particular de elenism național și religios, activ și în prezent.

El are ca fundament o expresie a patriotismului și a conștiinței naționale: Marea Idee sau unirea națiunii grecești pe pământurile odinioară bizantine. Într-adevăr, Marea Idee exista înainte ca expresia să fi fost găsită. De la sfârșitul secolului al IX-lea, împăratul Leon al VI-lea cel Înțelept enumerase caracteristicile patriotismului bizantin: iubirea de Dumnezeu, a religiei, a morților, a tradiției și lupta pentru libertate. Dacă într-o zi, inamicul ar ocupa pământurile grecești, datoria fiecărui ortodox ar fi de a lupta pentru a le recuceri. Ocazia a fost dată de latinii celei de-a patra cruciade. Sentimentul colectiv al conștiinței naționale este cel care îi impulsionează pe greci să recucerească pământurile grecești din jurul capitalei lor istorice (1261). Examinând în prezent termenii, se poate observa că națiunea greacă nu mai coincide cu pământurile grecești. Pentru o țară slabă și săracă, „diaspora” este o necesitate. Milioane de greci, care n-au acceptat să trăiască în condiții grele pe un pământ dur și sărac, s-au răspândit în lume iar unii au avut chiar reușite deosebite. Astfel, privită din punct de vedere geografic și demografic, unirea națiunii grecești, atât de vastă cum se presupune, nu ar fi decât un vis.

Dar acest vis capătă valoare de mit, când Marea Idee îl exprimă în termeni de panelenism. Aceasta nu este numai iubirea față de pământul mamă la care se revine bucuros, este și evocarea, mai mult sau mai puțin confuză, a Bizanțului care, timp de lungi secole, a fost regina Mediteranei orientale și Orașul păzit de Dumnezeu. Când spun „Orașul”, (polin), grecii se gândesc mai puțin la Atena, despre care nu uită că a civilizat lumea, și mai mult la Constantinopol, unde patriarhul ecumenic asigură continuitatea, ca martor permanent al Bizanțului. Chiar

dacă se află în cele mai îndepărtate locuri, grecul păstrează întotdeauna intact sentimentul că aparține națiunii grecești. Acest panelenism spiritual, patriotic și religios este, în felul său, o formă de unire (enosis).

Ura față de turci este marcată de etape precise după răscoala din 1821. În 1854, au loc revolte în Epir și Thessalia; în 1886 răscoală în Creta; între 1896-1897, primul război balcanic. „Recucerirea" câștiga teren: în 1922, pierderea Smirnei; în 1922-1923, transferul unui milion și jumătate de greci în teritoriul elenic, ceea ce era o formă ironică, crudă și umilitoare de enosis. Totuși, după primul Război Mondial, starea de tensiune a dispărut. În 1930, Venizelos și Atatürk au inițiat o serie de pacte care au avut rezultate benefice până la începerea celui de-al doilea Război Mondial.

În 1974, afacerea Ciprului a reprezentat o nouă manifestare a elenismului patriotic. Încă din 12 iulie 1878, când trupele engleze înălțaseră la Nicosia drapelul Unirii Jack, cipriotii sperau să fie curând uniți cu Grecia. Iar de fiecare dată când își exprimau dorința de enosis, reprezentanții lor erau înalți demnitari ai ortodoxiei. Unul dintre cei mai importanți reprezentanți a fost arhiepiscopul Ciprului, monsenior Sofronios. Adresându-se înaltului comisar britanic în momentul numirii sale în funcție, îl ruga să nu uite dorința ciprioților „Noi suntem greci și ținem să facem parte din statul elen". De fapt, o tradiție sacră dorea ca prelații să întemeieze înalta lor misiune pe credință și libertate. Prezența lor în fruntea credincioșilor era o dovadă în plus a dezinteresului patriotic și ideologic al combatanților. Astfel, ei au reclamat enosis până în 1959, când au realizat că republica independentă a Ciprului se înfăptuia sub președinția arhiepiscopului Macarios.

Occidentalii din a doua jumătate a secolului XX erau foarte atenți, mai ales în Franța, de a proteja Biserica de orice influență străină misiunii sale, în special în raporturile sale cu puterile temporale. S-ar putea crede că mesajul evanghelic pierdea astfel din integritatea și din independența sa și că servind politica, risca să își diminueze adevărata valoare și importanță. Situația este foarte diferită în Grecia. Biserica este

atât de aproape de putere, încât, după vechea constituție, regele era considerat „protectorul” ortodoxiei, care este „religia predominantă”. Instaurarea republicii reproduce echivalența acestei prerogative, cu toate că o minoritate ar dori separarea puterilor. Astfel se explică poziția aparent paradoxală, mai puțin pentru greci, a monseniorului Macarios, șeful Bisericii din Cipru, etnarh, adică șef al „națiunii ciprioto-grecești și președinte al Republicii Cipru”. Din punct de vedere istoric, această situație are referința sa în rolul liderilor religioși ai comunităților ortodoxe sub turcocrației.

De-a lungul istoriei sale, elenismul s-a prezentat sub forma unui lanț de civilizație. Prima etapă, după Homer, viza civilizația greacă a epocii clasice din secolele al V-lea și al IV-lea înainte de Cristos. Ea privea pe grecii de neam și pe aceia care erau sub directa influență a Atenei: Atica, Peloponezul, Insulele, coloniile metropolelor grecești. Alții, care nu erau de neam, se găseau atașați. Într-un text celebru al lui Isocrate se preciza într-adevăr că „lumea greacă nu este atât cea a unui neam deosebit ci mai degrabă cea a unei civilizații și că ceea ce te face grec, e mai mult cultura decât sângele". Era numit barbar oricine nu participa la această civilizație și modifica limba.

Această idee de apartenență la o cultură mai mult decât la un neam n-a întârziat să dea semne de fecunditate. După cuceririle lui Alexandru, adică în cursul secolului al IV-lea înainte de Cristos, formula lui Isocrate va cunoaște o răspândire mondială: se va vorbi o greacă comună (Koine) în aria care se extinde din Macedonia până la Indus și mare parte din Egipt: aceasta a fost așa numita civilizație macedoneană, căreia îi va corespunde, puțin mai târziu, civilizația greco-romană în jurul bazinului occidental al Mediteranei.

Această limbă comună va fi și aceea a civilizației creștine a Bisericii orientale. Scriitorii bisericești din secolele al IV-lea și al V-lea, dintre care mulți trecuseră prin studiul autorilor profani, i-au dat o strălucire deosebită. De-a lungul timpului, greaca bizantină, sub diferite forme, a servit o bogată literatură religioasă, dar nici genurile profane nu au fost excluse. De fapt, creștinul instruit a beneficiat mai mult sau mai

puțin, în funcție de epocă, de o cultură mixtă, fiind totodată inițiat în „instrucția din interior” (literatura creștină) și în „instrucția din afară” (literatura profană). Cazul cel mai cunoscut este acela al lui Pselos, în secolul al XI-lea.

La cele menționate anterior trebuie adăugate civilizația populară, întreținută cu mijloacele cele mai modeste sub regimul de robie turc și civilizația Independenței, apărută după „Revoluția din 1821”. Astfel s-a născut și continuă să persiste un sentiment intens de comunitate lingvistică, culturală, religioasă și patriotică, care a făcut parte încă de la început din istoria Bizanțului și al cărui ideal era de a menține coeziunea pământurilor grecești reunite. Chiar dacă nu a reușit, acest sentiment colectiv al conștiinței unește și astăzi toată „națiunea” greacă oriunde se află: greci din Grecia, greci din Bosfor, greci din Cipru, greci răspândiți prin lume.

Acest capitol ar fi incomplet dacă nu s-ar face o mențiune despre problema limbilor. Grecia actuală numără două limbi, limba pură sau katharevoussa și limba populară sau demotiki.

După catastrofa din 1453, numeroși literați greci din Occident au continuat să-și vorbească limba nativă. Urmașii lor din „diaspora” au considerat că este bine să o păstreze, să o mențină și să o perfecționeze. Astfel s-a format o limbă artificială, arhaizantă, cu pretenții puriste și relativ apropiată de aceea a Greciei clasice. Războiul de Independență odată terminat, Katharevoussa a devenit limba oficială a grecilor, dublată de germană, căci regele Otto, era un bavarez Wittelsbach (el a domnit din 1833 până în 1862). Chiar și în prezent, ea rămâne limba documentelor oficiale și a Bisericii. Oricum s-ar numi această limbă, care a dominat circa de 150 ani în clasele superioare, face indubitabil parte din elenism.

Demotika este, cum indică și numele, limba populară greacă, prelungirea naturală, fără artificii, a întregului trecut grecesc. La începutul secolului, ea a trebuit să lupte (până la moarte în unele cazuri) pentru a cuceri dreptul său de cetățenie și pentru a fi admisă ca limbă literară scrisă. În prezent, ea este considerată limba scriitorilor și poeților. De fapt, fiecare autor,

chiar și când optează pentru demotika, combină un dozaj din cele două limbi după preferințele sau aptitudinile sale. Astfel, dacă se deschide o carte sau un ziar, se constată că textul scris este destul de diferit de limba vorbită, rezultatul fiind numit limba greacă contemporană. Viitorul aparține demotikei, care reprezintă autenticitatea lingvistică de-a lungul istoriei. Elenismul este îmbogățit în fiecare zi.

Patriarhul Athenagoras I la Bazilica Sfântul Petru din Roma

Cele petrecute în ziua de 26 octombrie 1967 reprezintă un fapt fără precedent: primatul ortodoxiei a îmbrățișat pe papa chiar în inima Romei. În imensa catedrală catolică, plină până la refuz, el a participat ca maiestate la o ceremonie unde a fost pus în situație de strictă egalitate cu pontiful roman oficiant. De la înălțimea altarului mare, el s-a adresat catolicității; condus discret de papa, el a binecuvântat în mai multe rânduri întreg poporul latin; la care mulțimea a răspuns cu un potop de ovații. Iată ce nu se văzuse niciodată la Bazilica Sfântul Petru din Roma și s-a împlinit în acea zi. Intuițiile papei Ioan al XXIII-lea, viziunile profetice ale lui Athenagoras I, inteligența și smerita fermitate a Papei Paul al VI-lea, spiritul nou, născut din conciliu, au reușit minunea unei caritați regăsite după atâtea secole de uitare și au înfăptuit un eveniment unic în istoria Bisericii lui Cristos.

Până în acea zi, orice bun catolic roman aștepta, fără a crede prea mult în asta, „întoarcerea" ortodoxiei la Biserica Mamă. În ceea ce-l privește, orice bun ortodox, dacă nu-i era indiferent, aștepta același lucru de la catolicismul roman; cum „întoarcerea" nu se producea, fiecare îl vedea pe celălalt condamnat la soarta pregătită ereticilor și schismaticilor.

Așa se prezintă, înăsprit de-a lungul secolelor „adevărul istoric" ajuns până la noi. În același mod, în secolul al XV-lea, în plin conciliu de unire, latinii reuniți la Florența nu concepeau acordul între cele două Biserici decât prin reîntoarcerea ortodoxiei la Biserica Mamă. Nu sunt uitate tratativele derizorii

care au fost necesare pentru ca patriarhul Iosif al II-lea să se poată prezenta înaintea papei Eugen al IV-lea fără să fie umilit. Aceasta se petrecea la 8 martie 1438. La 26 octombrie 1967, Papa Paul al VI-lea și patriarhul Athenagoras I s-au îmbrățișat „ca frații". Printr-un simplu gest, într-o singură clipă, un trecut întreg era suprimat.

Momentul central l-a constituit mesajul patriarhului. Athenagoras a ținut să expună foarte clar punctul de vedere al ortodoxiei și ceea ce-l onorează pe Paul al Vl-lea este că a dat dovadă de înțelegere: oricât de mult ar fi fost dorită și de o parte și de cealaltă, unirea nu trebuie să se clădească pe echivoc, pe compromis, pe infidelitatea față de sine însuși și față de Biserica sa, pe umilirea uneia dintre cele două părți.

Trebuie subliniat că Athenagoras I, n-ar fi acceptat să fie primit și de fapt nu a fost primit în casa unui tată îngăduitor, ci la „prea sfântul său frate în Cristos". La mărturisirea Sfântului Petru, el n-a vorbit numai de Petru, ci, referindu-se la dubla apostolicitate a sediului Romei, în felul Bisericii vechi păstrate în ortodoxie, el a unit în aceeași expresie pe Petru și Paul, primii „corifei" ai apostolilor. El a salutat în persoana papei, pe „episcopul Romei, purtătorul harului apostolic, primul dintre episcopi prin onoare și succesiune", dar el n-a menționat jurisdicția universală a pontifului roman. El a pus accentul și pe faptul că Biserica este indivizibilă, dar că în prezent ea se află în păcatul diviziunii. Vorbind despre o înaintare către o Euharistie comună, el a avut desigur în vedere acțiunea harurilor creștinilor regăsiți, și poate și (cuvântul Euharistie are două sensuri în limba greacă), intercomuniunea sau primirea, fără distincție de apartenență, a sacramentelor recunoscute fundamental valide de o parte și de alta, dar nefiind declarate în mod normal licite în fapt de autoritate: e cazul precis al comuniunii sacramentale. În orice caz, în prezent, cele două Biserici merg împreună către unire, ori, cum zice latinul Vincențiu din Lerins, cu plăcere citat în ortodoxie, către „ce a fost crezut dintotdeauna, pretutindeni și de toți".

Exprimându-se în felul acesta, patriarhul n-a rămas doar strict fidel ortodoxiei, ci s-a ținut departe atât de antilatinism, cât

și de latinism. A latiniza, se știe, constă în a gândi, a voi și mai ales a simți în felul Romei, în așa fel încât ce se aliniază viziunii Romei este socotit bun iar tot ce se îndepărtează este considerat rău sau suspect. Această părere preconceptă, ca și cea opusă ei au fost piatra de încercare care a deformat aproape toate relațiile între cele două Biserici.

Dacă se vrea într-adevăr să se lucreze la unire, latinismul și antilatinismul trebuie să fie eliminate înainte de examinarea oricărei alte probleme. Nu este adevărat că tot ce se face în Biserica lui Cristos trebuie să aibă o matrice latină. În privința aceasta, latinii au dat mereu dovadă de trufie. De partea lor, ortodocșii trebuie să se debaraseze față de latini de un bagaj de prejudecăți și de ură din zi în zi mai anacronice. Atât timp cât aceste defecte nu vor fi remediate, nicio problemă, teologică sau istorică, nu va putea fi abordată în comun fără vreun gând ascuns de neîncredere sau de polemică. Asupra acestui punct, gesturile curajoase ale Papei Paul al VI-lea și ale patriarhului Athenagoras I au îndreptat considerabil căile.

Creștinătăți din Orient de obedienţă romană

Printre creștinii din Orient, un anumit număr sunt orânduiți sub obedienţă romană. În unitate doctrinală cu Roma, ei sunt catolici. Dar, în acord cu magisterul roman, ei au păstrat riturile și tradițiile care existau în bisericile respective înainte de despărțirea creștinătății în catolici și ortodocși. Astfel credinciosul care asistă în Orient la o slujbă liturgică poate să nu observe nicio diferență notabilă între cele două solemnități, dintre care una ar fi ortodoxă și cealaltă catolică, neavând nimic comun una cu cealaltă, în săvârșirea lor reciprocă, cu riturile catolice latine. În același fel, ca frații lor în ortodoxie, preoții catolici din biserica orientală pot să fie căsătoriți sub anumite condiții.

Rău văzuți de Bisericile ortodoxe, acești catolici din Orient sunt numiți „uniați”, cu o notă de dispreț. Noii catolici de rit oriental se repartizează în patru grupe principale, divizate în

funcție de limbi și obiceiuri. Se disting ritul bizantin, ritul siriac, ritul armean, ritul copt.

Acești „uniați", răspândiți în lumea întreagă, numără circa douăsprezece milioane de credincioși. Aceasta înseamnă că sunt pretutindeni minoritari și adesea răspândiți în grupuri puțin compacte printre bisericile ortodoxiei și acelea din Europa Occidentală și America. Astfel grupul grecilor eleni numără circa 3.000 de uniați față de 9.680.000 de ortodocși. Cum fiecare din aceste Biserici locale are ierarhia sa, adesea sunt mulți episcopi pentru foarte puțini credincioși. Cei mai numeroși erau, înainte de-al doilea Război Mondial, ucrainenii, cu circa 4.300.000 credincioși în națiunea lor de origine, plus un anumit număr de grupuri, câteodată destul de bine înzestrate, răspândite în Europa Occidentală și în America. Cazul ucrainenilor merită o atenție deosebită pentru numărul și istoria lor.

Contextul istoric

Este cunoscut faptul că botezul marelui prinț Vladimir din Kiev în 988, a făcut din Kievia leagănul creștinismului rusesc stabilit de la origini în mișcarea Bizanțului. Din secolul al IX-lea, statul kievean, de tip feudal, se întindea de la Baltică până la Marea Neagră. Kievul, capitala sa, „regina orașelor", pe marea cale fluvială a Niprului, era punctul central al religiei și al civilizației și o bază de unitate într-o lume care nu avea încă o coeziune interioară. Era în destinul acestui imens câmp al Ucrainei să fie un câmp de bătălie seculară. În epoca care ne interesează și care corespunde Evului Mediu, triburile pecenege și cumane la sud, mongolii la nord, la est și la sud pentru două secole de înrobire, germanii și suedezii, atrași îndeosebi de Moscova, și la vest, puternicul stat lituano-polonez, au făcut din ucraineni un popor atacat periodic. Și acesta nu era decât începutul. Se știe că ultimul act datează de la al doilea Război Mondial.

După distrugerea Kievului de către mongoli (1240), metropola religioasă din Kiev s-a transferat la Moscova, care era

destinată să devină capitala Rusiei. Astfel mitropolitul său va deveni primul personaj al Bisericii. E remarcabil faptul că, rezidând la Moscova, el va păstra, fără a schimba ceva, titulatura din Kiev până în 1354. De la această dată, el va vedea prerogativele sale extinzându-se la dimensiunea pământurilor ruseşti pe cale de unire, fiind numit „mitropolitul Kievului şi al întregii Rusii".

Între timp, s-a produs un eveniment politico-religios care a sfârşit prin a împărţi populaţiile Ucrainei. De la 1238, timp de circa o sută cincizeci ani, marele ducat al Lituaniei se extinsese mult către est plecând din Vilna în detrimentul pământurilor ruseşti şi-şi ataşase, între alte cuceriri, vechiul Kiev. Or, în 1386, căsătoria şi botezul marelui duce lituanian Jagellon unit cu Hedviga, moştenitoarea regilor Poloniei, catolici romani după 966, prevesteau formarea unui regat polono-lituanian care, la mijlocul secolului al XV-lea, trebuia să se întindă de la Baltica până la Moldova în sensul nord-sud şi de la Poznan până la Smolensk în direcţia vest-est. Între alte cuceriri teritoriale, dintre care şi aceea a Rusiei albe, Ucraina era trecută sub dominaţia polono-lituaniană.

În puternicul stat astfel format, influenţa poloneză, mai evoluată, mai cultivată, a fost de la început predominantă printre lituanieni, păgâni proaspăt botezaţi. Ea deveni preponderentă începând de la Unirea din Lublin în 1569, data fuziunii complete a Lituaniei şi a Poloniei. Activităţile sociale, politice şi religioase erau în mâinile polonezilor. Clerul lor, catolic latin, foarte întreprinzător, a contribuit eficient la ceea ce s-a numit polonizare: tot ce nu era latin era considerat ca o clasă inferioară şi tratat ca atare.

Originea uniatismului ucrainian

Atunci s-a produs despărţirea religioasă şi politică care detaşa Kievul de Moscova. Cu Kievul dat la o parte şi Constantinopolul sub jugul turcilor, Moscova, înlocuindu-le ca protectoare a ortodoxiei, devenise sediu patriarhal în 1589. În

acel moment, oricât de credincioasă ar fi rămas Biserica kieveană religiei de origine, dar neavând să opună întreprinderilor poloneze latinizate decât o ierarhie și un cler de calitate inferioară, a trecut sub obedienţa romană în 1596 la conciliul din Brest-Litovsk. Ea își păstra riturile, dar, de la început, în ciuda angajamentelor precise, noii catolici de rit oriental au fost consideraţi, inclusiv ierarhia, drept creştini de calitate inferioară. Aceştia au fost primii „uniaţi".

În teritoriu, polonizarea triumfa, și nu numai din punct de vedere religios. Dar triumful său era doar aparent. Rușii din pământurile ocupate nu se încredeau în tot ce venea din Occidentul latin și se simțeau umiliți de starea de înjosire în care erau menținuți de stăpânii lor de moment, așteptând, cum se va și întâmpla, revolta care va pune capăt „sclavajului polonez".

De fapt, ortodoxia, deși puternic afectată, nu fusese nimicită în vechiul stat al Kievului. Credincioșii săi erau cu atât mai mult decișI să o servească cu cât o vedeau mai amenințată. În 1620, o ierarhie paralelă era restabilită. Divizată pe plan religios, Ucraina a fost separată și pe plan politic. În 1667, teritoriile situate pe malul stâng al Niprului reveneau Rusiei cu enclava Kievului, pe când malul drept rămânea sub influență poloneză.

Creat la Brest-Litovsk, uniatismul ucrainean a avut de înfruntat numeroase încercări de-a lungul istoriei sale. Ultima a avut loc în 1945: liderul său, monsenior Slipyj, era arestat din ordinul lui Stalin iar în anul următor, Biserica uniată din Ucraina a fost brutal încorporată în masă (mai mult de patru milioane de credincioși), la ortodoxia rusă. Au urmat, în 1948, uniatismul român, și, apoi, în măsura posibilului, tot ce putea avea un caracter religios latin în provinciile occidentale ale mișcării sovietice.

Uniatismul în raport cu latinismul și ortodoxia

De partea latină, o prejudecată de integrism, care considera Biserica Romei ca singura formă autentică a

creștinismului, a lovit aproape permanent în catolicii uniați, mergând câteodată chiar până la a ignora directivele pontificale. Trimiși de Roma, misionari de toate felurile, iezuiți, dominicani, franciscani, erau convinși că cel mai bun mod pentru un ortodox de a intra sub ascultarea pontificală era de a se latiniza, adică de a elimina propria istorie, moștenire, limbă, o formație, respectiv de a-și modifica psihologia istorică, națională, culturală și religioasă, aceasta fiind o impunere absurdă. Pentru numeroși misionari, a căror abnegație nu este pusă în dubiu, munca misiunii constă mai degrabă în a convinge oamenii la convertire, și mai puțin a lucra în profunzime în caritatea lui Cristos. Unul din rezultatele cele mai clare a fost, în special în țările ortodoxiei, interzicerea oricărui prozelitism.

Alții, mai puțini irevocabili, mai bine informați, dar nu mai puțin iluzionați, gândeau că acești catolici orientali formau un corp intermediar destinat să câștige ortodoxia la ascultarea romană. Prea puțin înțeles în mediile influente romane, uniatismul este extrem de detestat în ortodoxie. Numeroși episcopi, preoți, monahi, masele populare a căror influență este crescută, au reacții radicale când este abordată problema uniatismului. Simpatiile individuale sau a unor grupuri restrânse nu lipsesc. Cu ele, dialogul, mereu delicat, nu este imposibil, aducând adesea chiar rezultate benefice. Dar contextul istoric a fost de așa natură încât uniații sunt considerați de mase ca lupi deghizați în miei care doresc distrugerea Bisericii orientale: căci latinii, despărțiți de bună voie de Biserica lui Cristos, au riturile lor particulare, teologia lor, structurile lor bisericești, dar nu trebuie să intre pe ascuns în partea cea mai veche a Bisericii pentru a-i „fura" propriile sale rituri și a se prevala de renegările obținute. În 1925, la Atena, monsenior Papadopoulos reproducea sentimentul comun, când scria: „Uniații sunt mai periculoși decât propagandiștii latini. Uniatismul printre ortodocși provoacă întotdeauna eroare pentru că el reprezintă perfidie și înșelăciune. Noi respectăm predica sinceră a unui preot latin, dar (...) noi avem oroare de predica unui reprezentant al uniatismului". În 1961, aproape de începerea Conciliului Vatican II, ortodocșii încă mai afirmau că „Biserica uniată

rămânea instrumentul ales de care se servea Biserica catolică pentru a săpa ortodoxia".

Uniatismul își revendică identitatea

Disprețuiți de ortodoxie, uniații au fost deseori considerați la Roma drept rudele sărace ale Bisericii lui Cristos. În fața a ceea ce trebuie numit pe drept la latini perpetuarea neînțelegerii, spiritele independente erau prea puțin numeroase pentru a denunța o asemenea mentalitate. Unul dintre cazuri poate fi oferit drept exemplu. În 1910-1911, chiar la Roma, sub conducerea papei Pius al X-lea, care era un conservator, prea puțin înclinat spre inovație, un preot german a îndrăznit să se exprime asupra problemei cu o loialitate și o precizie surprinzătoare pentru cei care cunosc modul de gândire oficial al Bisericii în această epocă. În „Gândurile sale asupra unirii Bisericilor", autorul este formal: dacă Biserica a eșuat în raporturile sale cu Orientul creștin, nu a fost din cauza încăpățânării grecilor, ci mai degrabă din trufia și aroganța latinilor. Biserica ortodoxă n-a fost niciodată „o provincie a Bisericii romane de care s-a despărțit". Aceeași Biserică romană este doar latină. Încurcată de structuri și de pretenții medievale, ea nu este „catolică universală". De aceea, autorul sfătuia pe latini să se întrebe asupra „lungului lanț de erori și greșeli comise de Occident". După judecata sa, rațională și fără intenții ascunse, uniatismul așa cum era înțeles la Roma, a fost una din aceste erori. Când latinii au consimțit la ceea ce ei considerau a fi niște concesii, aceasta nu s-a întâmplat decât „prin har acordat". Autorul concludea: „Atât timp cât orientalii nu vor fi supuși sistemului bisericesc actual, orice tentativă de unire va fi zadarnică". Fapt excepțional în epocă, autorul nu a avut de trecut pe sub furcile caudine ale Sfântului Oficiu. El este cunoscut sub numele său laic: prințul Max din Baden.

De multe ori, organele oficiale ale Bisericii romane au tratat uniații ca pe niște creștini al căror păcat originar era de a nu aparține decât colateral familiei latine. Exemplele abundă în

toate epocile. La sfârșitul lui decembrie 1595, când se pregătea conciliul din Brest-Litovsk, care trebuia să dea naștere uniatismului, papa Clement al VIII-lea (1605) primea pe ruteni în Biserică romană, acordându-le „ca dovadă a carității și în virtutea bunăvoinței sale apostolice", autorizația de a celebra liturghia lor proprie, „cu condiția ca ea să fie conformă cu doctrina catolică și în comunitate cu Biserica romană". Cincizeci de ani mai târziu, „bunăvoința" și „caritatea" pontificală dispăruseră. Grecii uniți erau practic aliniați latinității. La colegiul din Roma, condus de iezuiți, celebrarea liturghiei bizantine era excepțională și, în afară de trei ori pe an, nu se împărtășea decât după ritul latin. În fața acestei atitudini în care nu este făcut niciun efort de a discerne o prejudecată născută din ignoranță și din dorința de putere, uniații nu puteau decât să se simtă cu atât mai nedreptățiți cu cât nu beneficiau întotdeauna de o formație egală cu aceea a latinilor. Astfel, ei se simțeau minoritari și la ortodocși, și la latini.

Oricare ar fi condiția sa, uniatismul există și îndrăznește să revendice în prezent personalitatea sa orientală. Cum există catolici latini, există și catolici orientali. Cum catolicii latini au propria lor efigie, și catolicii orientali, la fel de complet și legitim, doresc să o afirme pe a lor. Din perspectiva lor, schisma nu intră deloc în această problemă.

În plin conciliu Vatican II, un demnitar eminent al Bisericii orientale unite, Maximos al IV-lea, patriarhatul melkit din Antiohia, a îndrăznit să se ridice contra latinismului și a absolutismului juridic și centralizator, contra vederilor înguste ale Curiei romane și a vigilenței sale de a nu lăsa să-i scape nici cel mai mic instrument al puterii. De obedință romană, Maximos al IV-lea și-a exprimat punctul de vedere cu vehemență. „Problemele popoarelor trebuie să fie reglate de ele însele sau cu ele însele, dar nu fără ele însele". În 1960, într-o conferință ținută la Düsseldorf, Maximos al IV-lea și-a intensificat combativitatea: „Occidentul catolic (...) a lucrat să distrugă tot ce nu i se asemăna și trebuie să mărturisim că i-a reușit destul de bine, pentru că, în majoritatea comunităților orientale catolice, cu excepția riturilor liturgice, nimic nu mai

seamănă Occidentului decât Orientul unit". Se pare că mulți episcopi au descoperit existența unei probleme: de obedienţă romană sau nu, Orientul rămâne, întotdeauna și în toate, Orient. Ortodocșii, invitați la conciliu, au manifestat un real interes față de propunerile atât de temerare. Totuși propunerea s-a încheiat repede, iar patriarhul a acceptat cardinalatul, demnitate de prisos, cu totul străină Bisericii orientale.

Această condiționare a uniatismului de prepotența și juridismul latinilor este un fapt real. Ea nu înseamnă deloc că uniatismul ar fi fost lipsit de personalități de prim plan, de înaltă cultură și de valoare morală. În orice caz, dacă judecăm după atitudinea mereu constantă a curiei pontificale, comunitățile orientale catolice, neînțelese și neapreciate, n-au fost decât un instrument de propagandă destinată a juca festa ortodoxiei; se poate afirma că, în afară de integrismul înveterat, această mentalitate nu mai există. Chiar la Roma, la Secretariatul pentru Unirea Creștinilor, în centrele de rugăciune, de studii și de comunicare, catolicii ambelor rituri, perfect instruiți în privința subiectului și bazându-se pe o informație istorică și teologică de calitate, lărgind înțelegerea bunei credințe asupra ortodoxiei, pun la dispoziția latinilor tezaurele Orientului creștin[21].

[21]Aceste pagini reprezintă o traducere și prelucrare după cartea lui Jean Decarreaux, *Byzance, ou, l'autre Rome*, Cerf, Paris 1982. Alături de această operă, am folosit și alte studii sau articole, informații din diferite surse tipărite sau din internet, cu scopul de a creiona un portret al unei lumi creștine orientale în parte pierdute, în parte prezente încă printre noi, cei de la Porțile Orientului.

Bibliografie

BARSOTTI, D., *Christianisme russe*, Casterman, 1963.

BĂBUŞ, E., *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, București 2003.

BRUNELLO, A., *Le chiese orientali e l'unione*, Massimo, Milano 1965.

DECARREAUX, J., *Byzance, ou l'autre Rome*, Cerf, Paris 1982.

DEL COLLE, B., *Olga e Gorbaciov*, Paoline, Milano 1988.

DUJCEV, I., *Medioevo bizantino-slavo*, vol 1-3, Roma 1968-1971.

DUMEA, E., *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Sapientia, Iași 2006.

DVORNIK, F., *Le schisme de Photius*, Cerf, Paris 1950.

DVORNIK, F., *Les slaves*, Seul, Paris 1970.

EMERLE, P., *Istoria Bizanțului*, Universitas, București 1998.

FEDALTO, G., *La Chiesa latina in Oriente*, vol 1-2, Mazziana, 1976-1981.

GRABAR, A., *Iconoclasmul bizantin*, Meridiane, București 1991.

GROUSSET, R., *L'Épopée des Croisades*, Plon, Paris, 1939.

LEE WOLFF, R., *Studies in the Latin empire of Constantinople*, Variorum, Londra 1976.

MONACHINO,V., *Il canone 28 di Calcedonia*, Roma 1979.

Oriente cattolico, Vatican 1974.

PATLAGEAN, E., *Les Etats d'Europe centrale et Byzance*, în "Revue historique", Paris 2000.

PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București 2014.

Primi cristiani della terra russa, ed. R., Marichal, Morcelliana, Brescia 1988.

RUNCIMAN, S., *Istoria cruciadelor*, 1-3, Nemira, București 2015.

Storia religiosa della Russia, ed. L., Vaccaro, Milano 1984.

SUTTNER, E. C., *Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, Ars Longa, Iași 1998.

VODOPIVEC, J., *Saints Cyrille et Methode*, Saint-Paul, Paris 1986.

CUPRINS

Prezentare generală 3

Capitolul I

LUMEA PALATULUI IMPERIAL ŞI A PATRIARHULUI 8

Imperiul roman divizat 8

Naşterea Constantinopolului 10

Roma pe Bosfor 13

Vechea şi noua Romă 14

Noua Romă patriarhală 18

Carol cel Mare, teolog nefericit 25

Tragedia lui Foţie 28

Excomunicări reciproce 31

Grigore al VII-lea şi centralizarea pontificală 33

Antilatinismul 39

Frica de turci şi încercările de unire 40

Sfârşitul unei lumi. Ienicerii la Sfânta Sofia 45

Capitolul al II-lea

LUMEA CĂLUGĂRILOR 48

Omul în Occident şi în Orient 48

Asceză şi contemplaţie 52

Asceza în pustiurile Egiptului 54

Sfântul Vasile şi organizarea cenobitismului 57

Invazia asceților: Teodor Studitul 59
Cultură și teologie 62
Un secol de criză internă: războiul religios pentru icoane 65
Sfântul Munte Athos 72
Capitolul al III-lea
LUMEA SLAVILOR SUB CRUCEA ORTODOXIEI 80
Ciril și Metodiu, învățătorii popoarelor slave 80
Unirea pământurilor ruseşti şi ortodoxia 87
Sfânta Rusie a monahilor 93
Monahismul de la Muntele Athos 102
Capitolul al IV-lea
STATELE EUROPEI CENTRALE ŞI BIZANȚUL 107
Statul bulgar 111
Statul sârb 115
Bosnia 116
Epirul 117
După 1230: Imperiul Grec, Epirul și Serbia 118
Ștefan Dușan 121
Puterea catolică, puterile ortodoxe și Constantinopolul 125
Europa Centrală și modelul său princiar 134

Capitolul al V-lea

BIZANȚUL CONTINUĂ SĂ TRĂIASCĂ 137
Căderea Orașului păzit de Dumnezeu 137
Elenismul sau lunga răbdare a națiunii grecești 140
Patriarhul Athenagoras I la Bazilica Sfântul Petru din Roma 148
Creștinătăți din Orient de obedienţă romană 150
Contextul istoric 151
Originea uniatismului ucrainian 152
Uniatismul în raport cu latinismul și ortodoxia 153
Uniatismul își revendică identitatea 155
Bibliografie 158